БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА им. А.С. ПУШКИНА

ШЫН

№ 81 (17725)

2009 чылдың июль 21, вторник

Садар өртээ 4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНГА БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев, Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Путин Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдуң төрүттүнген хүнү-биле июль 18-те байыр чедиргеннер. ТР-ниң Чазааның Даргазы 43 харлаан.

Чазак Даргазының адынга байыр чедириишкиннери федералдыг яамылардан, Сергей Шойгудан, федерацияның субъектилериниң хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының баштыннарындан, политиктиг партияларның, хөй-ниити шимчээшкиннериниң, шажын организацияларының, профессионал эвилелдериниң, РФ-те дипломаттыг албанның, Россияның компанияларының удуртукчуларындан келген. Ол ышкаш республиканың чурттакчыларындан, күш-ажылдың хоочуннарындан, пенсионерлерден, башкылардан, малчыннардан хөй санныг байыр чедирген телеграммалар Чазакка келген. Кызылда Айыр-Санааның өг-бүлези республиканың бөдүүн кижилериниң дугайында сагыш човаашкыны дээш Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиргенин илереткеш, ооң Тыванын чечектелиишкини, хөгжүлдези дээш чорудуп турар чүткүлдүг ажыл-чорудулгазынга чедиишкиннерни күзээн.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Вдадимир Путин Тыванын Чазааның Даргазының профессионализми республиканың социал экономиказының хөгжүлдезиниң сорулгаларын шиитпирлээринге, ооң төөгү-культура күчүзүн сайгарарынга дузалап турарын демдеглээн.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

АНЫЯКТАР, ОЛАРНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Москва, июль 17.РИА Новости. Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиниң хуралының түннелдериниң талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол РИА Новостиниң корреспондентизи Юлия Медведовскаяга интервью берген.

Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң ортумак назыны 29 хар болуп турар. Ынчангаш бистиң республика — Россияда эң-не аныяк назылыг чурттакчы чоннуг субъектиниң бирээзи. Аныяктар айтырыгларын шиитпирлээринге, ылаңгыя аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандырарын боттандырарынга күрүнеден деткимче, федералдыг болгаш регионалдыг эрге-чагыргалар-биле кады ажылдажылга херек болуп турарын ол айыткан.

Күрүне чөвүлелинге аныяктар политиказының талазы-биле салган сорулгаларны тускай сорулгалыг федералдыг программаның дузазы-биле аныяк өг-бүлелерни чурттаар бажыннар-биле хандырарын шиитпирлээр, бо дээрге Тывага кончуг чугула тема болур, бисте социал чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээринге хөреңги чедишпейн турар. Федералдыг төп маңаа дузалаарынга белен, бодувустуң талавыстан республика хөреңгизин аңаа киириштирип тургаш, идепкейлиг киржир бис. Республиканың удуртулгазы аныяктарны деткиири-биле олар боттарының хуузунда чурттарга бажыннарын тудуп алырынга хереглээр тудуг ыяжынга чиигелделерни көргүзүп турарын Шолбан Кара-оол демдеглээн. Тывада аныяктарны деткиири-биле конкурстарны, акцияларны эрттирип турарын Чазак Даргазы дыннаткан. Чижээ, Аныяктар чылын эрттиреринин хемчеглерин боттандырары-биле «Субедей» спорт комплекизинде аныяктар организацияларының штавын организастаан.

Шолбан Кара-оол бир чугула айтырыг аныяктарның арагалаар чоруунга удур эң-не шыңгыы хемчеглерни алыры чугула болу бергенин, интервью берип тургаш, айыткан.

СҮТ-ХӨЛЧҮЛЕР кымнарыл ол?

Республиканың 2009 чылда Наадымынга уткуштур өңнүг чуруктарлыг, тыва, орус дылдарда сөстерлиг буклет үнген.

«Сүт-Хөл чону бойдустан чаяаган онзагай бүдүштүг... олар делегейге тыва кижиниң чаныш-сыныш чогун, быжыг туруштуун, ажылгырын, хосталгага ынаан чоргаарыбиле төлээлеп боорлар» дээн одуруглар ол буклетте бар. Сүт-Хөл чону – хосталгага ынак, эрес-дидим кижилерниң, малчыннарның, тараажыларның, аңчыларның, тоолчуларның, чогаалчыларның, мөгелерниң, ус-шеверлерниң дээш, өскедаа онза бүдүштүг кижилерниң чурту деп ында бижээн. Бо сөстерниң бадыткалы боор факт-барымдаалар тыва, орус дылдарда парлаттынган. «Владимир Ильич Ленинге черниң черинге тывалардан кым ужурашканыл; мунган аъдын эгиннеринге чүктеп, 420 кг дашты кым көдүргенил; Сүт-Хөлдүң тугу, адыш ишти довураа делегейниң кайы диптеринде чыдарыл?» дээн ышкаш, өске-даа солун чүүлдерни оон билип ап болур.

Бо буклет — республиканың чонунга, сүт-хөлчүлерге онзагай белек. Төлевилелдиң автору Маадыр-оол Ховалыг, чурук кааскалгазын Май-оол, Байыр-оол Чоодулар кылган.

Бистиң корр.

Наадымга уткуштур

БЫЖЫГ ТУРА-СОРУКТУГ КИЖИЛЕРНИҢ МӨӨРЕЙИ

Бо чылдың Наадымынга тураскааткан сиген кезилдезиниң тулган сиген кезикчилерин илередир мөөрей Улуг-Хемниң девискээринге июль 15-те болган. Кожууннуң төвү Шагаан-Арыг хоорайдан ырак эвесте, барыын талаже углап бар чыдарга, Чааты хемни кежир көвүрүг адаанда Серлиг-Дөң деп делгем шөлге сиген кезилдезиниң мөөрейин эрттирген.

Эрткен чылын Таңдының девискээринге болган конкурс-биле деңнээрге, бо чылгы конкурстуң киржикчилериниң саны арай эвээш-даа болган болза, шалыпкын сиген кезикчилерин илередир маргылдаа элээн чидиг болгаш солун эрткен. Элбек болгаш эки шынарлыг сиген үнген шөлдү шилип алганы база ол ышкаш республиканың барыын талада чыдар кожууннарже углаан Кызыл – Ак-Довурак – Абаза автооруунуң кыдыын дургаар көскү черде чыдары-биле маргылдаага киржир күзелдиг кижилерге мөөрей болур шөлдү тып алырынга улуг бергедежиишкиннер тургустунмаанын демдеглевес аргажок.

"Эйлиг-Хем" күрүнеиниң каттышкан бүдүрүлгезинге хамааржыр ниитизи-биле 4 гектар хемчээлдиг шөлге организастаан маргылдаага Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем, Таңды болгаш Каа-Хем кожууннардан 50 ажыг кижи киришкен. Серлиг-Дөңнүң элээн хөй сиген кезип алыр шөлүнге конкурсту эрттирери тус ажыл-агыйның кышка удур мал чеминиң белеткелинге база улуг дуза-деткимче болгаш өөрүшкүлүг таварылга болганы чугаажок.

Байырлыг чыскаалга эрткен чылдың хол кадыыры-биле сиген кезеринге чемпионнаан, Улуг-Хем кожууннуң төлээзи, Эйлиг-Хем чурттуг Владимир Дамдын болгаш кожууннардан келген командаларның башкарыкчылары күрүнеиниң туктарын ыдык ырылар-биле деңге көдүрген. Чыскаалга турганнарны хол болгаш трактор-биле сиген кезеринге киржириниң аайы-биле аңгы-аңгы чыскаагаш, чарышка ак сеткилдиг болгаш күш-шыдалын, тиилелгеже чүткүлүн ышкынмайн, маргылдаага төлептиг киржирин организаторлар киржикчилерге күзеп каан.

Урана Патпит кымга-даа белен алзыр хире эвес.

Эрткен чылын Таңдыга болган сиген кезер маргылдааның частырыгларын болгаш чедер-четпестерин катаптавайн, Улуг-Хем кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелели бир кижиге онааштыр сиген кезер участоктарны трактор-биле баш удур демдектеп, аңгылай кезип, 10-10 соткаларга таптыы кончуг чарып кааны киржикчилерге эптиг болган.

Чарыш бооп турар шөлдү долгандыр ында-мында чаъстап, а маргылдаа болган черни оюп эртип, аяс хүннеп, сырыннап, өй-өйлеп хөлегелеп каап турар агаар-бойдустуң таарымчалыг болганы-биле конкурстуң киржикчилеринге мөөрейге чииги-биле киржирге изигхалыын чок өршээлдиг хүн болган.

Хол-биле сиген кезер мөөрейге киржип турар кижиниң кезер шөлүнүң улуун, деңдески кылдыр өскен сигенниң делгемин көөрге, улуг далай ышкаш. 10 сотка шөлдү тура дүшпейн, деңдески болгаш шынарлыг кезери амыр эвес херек. Маңаа спортта ышкаш кижи бүрүзүнден улуг күш, быжыг тыныш, кижиниң шыдамыы негеттинер, езулуг эрес-дидим, маадырлыг болгаш тура-соруктуг кижилерни илередир чөптүг демисел дээрзи билдингир. Кижи бүрүзү 5-10 минута болгаш-ла, боттарының кадыырларын шалыыштар-биле чидидип, дер-бузун чода тудуп, соок суун ижип каап, бир шак ажыг үе дургузунда кезип-ле турдулар.

(Уланчызы 2-ги арында).

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ АДАКТАЛЫП ТУРАР

Бо хүннүң байдалы-биле алыр болза, Наадымны эрттирер тускай программаның төлевилелин доктаадып тургускан.

Ниитизи-биле байырлалдың бүгү хемчеглеринге 10 миллион рубльди чарыыры көрдүнген, ооң хөй кезии шиңгээттинген. Сүт-Хөл кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче 6,5 млн. рубльди, эрткен чылын эң тергиин эки көргүзүглерлиг болган малчыннарны, тараажыларны, суггатчыларны шаннап-мактаары-биле 1800 муң рубльди, а көргүзүглери тиилекчилерден шала эвээш болган көдээ ишчилерни өртектиг суй белектер-биле шаннаарынга барык 700 муң рубльди аңгылаан.

Бистиң корр.

Чазак Даргазының Айыткалын чугаалажып тур бис

ЧАҢГЫС ПАЛАТАЛЫГ ПАРЛАМЕНТ АЖЫКТЫГ

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Тыва Республиканың Улуг Хуралынга Айыткалында чаңгыс палаталыг Улуг Хуралче шилчииринiң эргежок чугула болу бергенин айыткаш, ону чугаалажып көөрүн саналдаан. Мону барымдаалааш, маңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередирин шиитпирледим.

Чаңгыс палаталыг парламентиже шилчиир дээн Чазак Даргазының саналын бүрүнү-биле деткип турар мен. Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарының саны бистиң кожаларывыстан хөй, 160 кижи чедип турар. Ынчангаш парламентиниң ажыл-чорудулгазынга, ийи палатаның депутаттарынга, ийи палатаның аппарадының ажылдакчыларынга чарыгдалдар кончуг улуг хемчээлдиг. Федералдыг төптүң дотациязы-биле амыдырап турар бодунуң орулгазы чедишпес республика эвээш эвес акшаны ынаар үндүрүп турары таарымчалыг эвес болуп келген, мооң чылдагааны-биле чаңгыс палаталыг парламентиже шилчиири чугула болу берген. Бирээде ол. Өске талазын барымдаалап көөр болза, Россия Федерациязының субъектилериниң колдуунда шуптузунда чаңгыс палаталыг парламент үре-түннелдиг ажылдап турар.

Мону шиитпирлээрде, бир дугаарында, Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерни киирер, ону кылган соонда республиканың чаңгыс палаталыг парламентизин Республиканың Улуг Хуралы деп адаар апаар боор. Улуг Хуралдың депутаттарының санын 32 кылдыр хевээр арттырар. Улуг Хуралдың даргазын, ооң оралакчызын, комитеттер даргаларын доктаамал үндезинге ажылдадыр, оон арткан депутаттар боттарының ажылдап турары албан черлеринге, бүдүрүлгелеринге хевээр артар. Чүге дээрге хоойлулар төлевилелдерин киирип турар күүсекчи болгаш төлээлекчи эрге-чагырга органнары оларны боттары ажылдап кылгаш, бүгү талалыг сайгарып көргеш, Улуг Хуралче чугаалажыры-биле киирип турар болгай. Ук төлевилелдерни шупту депутаттар эвес, колдуунда комитет даргалары, ында юристер, тускай эртемниглер сайгарып көргеш, эдилгелерни, немелделерни киирип турар. Депутаттарны хоойлулар чогаадырынга, оларны ажылдап кылырынга хаара тудары Улуг Хуралдың удуртулгазының ажылы болур. Депутаттар комитеттер хуралдарынга, сессияларга киржири албан болур ужурлуг. Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазынга мындыг чаартылганы киирери чарыгдалдарны каш катап эвээжедир, ажылды үре-түннелдиг болдурар деп санаар мен. Эвээш 310 муң хире чурттакчылыг республикага депутаттарның санын 32-ден кызырар болза, улам эки, ажыл-херек шынарлыг болур. Мээң бо бодалдарымны дыка хөй соңгукчулар деткип, үүлдүгзүнүп турар, ооң талалакчылары республикада эвээш эвес дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың Күрүне тугунуң дугайында тускай Хоойлу бар, ында ук тукту каяа азарын, кандыг удуртукчунуң кабинединге тургузарын доктаадып, чурумчудуп каан, ону сагып, күүседип турар. Сөөлгү үеде Тыва Республиканың Күрүне тугун бедик даглар бажында, арттар кырында азып турар апарган, мен бодап орарымга, ындыг хоойлу чок, ол хажыдыышкын эвес бе? Бир эвес ындыг хоойлу чугула херек болза, ону Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы ажылдап кылыры, хүлээп алыры негеттинип келген-дир.

Шулуун-Бадыр СЕРЕЕДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Каа-Хем кожуун,
Сарыг-Сеп суур.

Наадымга уткуштур

МААДЫР ХОЙЖУГА ТУРАСКААЛ

Бай-Тайга дээрге төөгүден бээр ат-сураглыг малчыннар чурту дээрзи хөйге билдингир. Көп-Сөөкке эрткен чүс чылдың бежен чылдарының эгезинде «Тиилелге» колхоз тургустунган, ооң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны малдың, ылаңгыя хойнуң, баш санын өстүрери, продуктулуун бедидери, уксаазын экижидери турган.

Ынчангаш хойжуларга ажыл-ишчи, кежээ, арга-дуржулгалыг малчыннарны шилип алган. Оларның аразынга Үрүле биле Салчак Канданнарның өг-бүлези кирген. Хойжуларның ортузунга чарыштыг ол үеде дээштиг организастааш, түннелдерин доктаамал үндүрүп, мурнакчыларны шаннап турган. 1959 чылда Канданнар чүс баш төрүүр хойга онааштыр 147 хураганны менди доруктурган, бир хойдан-на 3,3 кг дүктү кыргып алгаш, улуг күш-ажылчы чедиишкиннерлиг болган, бо дээрге ынчан Тывага эң эки көргүзүгге санаткан.

1960 чылда Делегейниң хереженнер хүнү — март 8-тиң 60 чылын чуртка калбаа-биле демдеглээн. Ооң бүдүүзүнде Совет Эвилелиниң мурнакчы хереженнерин күрүне шанналдары-биле шаннаан. Оларның аразынга Үрүле Шыыраповна Кандан база кирген, аңаа Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры бедик атты тывыскан. Бо хойжу кыш, чай чок, дүн-хүн дивейн, ниитиниң малын өстүрер берге болгаш харыысалгалыг ажылы-биле чергелештир 12 оолду, кысты доруктуруп өстүрген Маадыр ие болуп турар. Шак мындыг ийи дакпыр маадыр хереженкижи Россияда ховар, харын-даа чок болуп чадавас. Ооң адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда киир бижээн.

Үрүле Шыыраповнаның хөй санныг ажы-төлү азырап, өстүрүп каан, ат-алдарлыг маадыр авазынга хөрек тураскаалын боттарының күзели-биле кылырын шиитпирлээш, ону боттандырып шыдааннар. Хөрек тураскаалын демирбетондан Тываның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Александр Ойдуп сиилбирлеп кылган. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болгаш маадыр иеге тураскаалды Бай-Тайга кожуунну Кызыл-Даг суурнуң Культура бажыңының чанында тургускан. Ооң байырлыг ажыдыышкынынга Бай-Тайга кожуун болгаш сумулар чагыргаларының удуртукчулары, маадыр хойжу-биле кожа-хелбээ ажылдап, чурттап чораан күш-ажылдың хоочуннары, Кызыл хоорайдан, кожууннардан келген төрелдери, таныш эш-өөрү болгаш өскелер-даа киришкен. Бо хемчег Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Үрүле Канданга тураскааткан езулуг улуг байырлал болган. Тураскаал ажыдыышкынынга малчыннар Маңзырыкчы Самдар, Төре Кымзай-оол, Каң-оол Норбу болгаш өскелер-даа маадыр хойжунуң ажыл-ишчизиниң, төлептиг аажычаңының, ажы-төлүнүң дугайында чылыг сөстерни чугаалаан.

РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергиини, хоочун башкы Хертек Артааның Үрүле Канданга Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры атты 1960 чылдың чазынында тывысканын сактып чугаалааны кончуг солун болган. «Бедик шанналды тыпсырының езулалынга киржири-биле партия райкомнарының бирги секретарьлары, райкүүском даргалары, мурнакчы малчыннар, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Лопсаңчап Ооржак болгаш өскедаа хөй аалчылар Кызыл-Даггa чыглып келген. Клуб бичии болганы-биле шанналды тыпсырының байырлыг езулалын кудумчуга эрттирген. Ак-Довурактан келген үрер хөгжүмнүң сорук киирикчи аялгалары улустуң хей-аъдын улам көдүрүп турган. СЭКП обкомунуң бирги секретары Салчак Тока бедик шанналды Үрүле Шыыраповна Канданга байырлыг байдалга тыпсып тура, Совет Эвилелиниң бо эң улуг шанналын күш-ажылы-биле шылгарааш, Тывадан бир дугаар алган херээжен кижи Бай-Тайганың малчыны болганын айыткаш, ооң ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээн. Шаннаткан малчын ооң күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргени дээш партияга, Чазакка өөрүп четтиргенин илереткеш, аңаа харыы кылдыр хөй малды өстүрерин аазаан. Маадырга байыр чедирип, чүве чугаалааннар хөй болган. Ол хүн Кызыл-Даггa концерт, оюнтоглаа орай кежээге чедир уламчылаан. Күш-ажыл кижини алдаржыдар, бедик шаннал-макталга чедирер деп чүве бо-дур. «Бо кайгамчыктыг ажыл-ишчи кижилерни дөзеп салгаар, үлегерин эдерер, чуртувусту (Россияны) болгаш Тывавысты хөгжүдер дээш шудургу ажылдаар хүлээлгевис бис» — деп, башкы чугаазынга айыткан.

Кызыл-Даг суурга «Алдар шөлчүгежин» тургузар, ооң девискээрин чаагайжыдар, аңаа дайынның болгаш күш-ажылдың Көп-Сөөк чурттуг алдарлыг кижилериниң тураскаалдарын кылыр дугайында саналдың эгелекчизи суму даргазы турган Лидия Кочаа болган, ону чурттакчы чон үүлдүгзүнүп деткээн. Бир дугаарында эки турачы Салчак Данзын-оолдуң тураскаалын кылгаш тургускан, ам ийи дугаар тураскаалды кылганы ол. Тураскаал ажыдыышкынынга чүве чугаалааннар «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда Кызыл-Даггдан тос кижиниң ады кирген, оларның тураскаалдарын кылгаш, маңаа тургузарын саналдааннар. Ол чыылганнарның деткимчезин алган.

Тураскаал ажыдыышкынынга тураскааткан солун программалыг концерт көргүзүглери, тыва болгаш сумо хүрештер маргылдаалары суурга болган.

Чечек АРТАА.

БЫЖЫГ ТУРА-СОРУКТУГ КИЖИЛЕРНИҢ МӨӨРЕЙИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Хол-биле сиген кезер маргылдааның тиилекчилери кезилде үезинде дораан илереттинип, көстүп келди. Эрткен чылын Наадымның сиген кезер мөөрейинге чемпион атты алган Улуг-Хем кожуунну төлээзи, Эйлиг-Хем ортумак школаның аныяк директору Владимир Дамдын өскелерге бодунуң үлегерчижээн көргүзүп турду. Өске киржикчилер шалыпкын темпизин соксатпайн, бичии-даа сула салдынмайн, аңаа деннежип чоруп олурлар. Олар-биле чергелештир конкурстуң чаңгыс кыс киржикчизи Чаа-Хөл чурттуг Урана Натпит эр улустан дудак чок сиген кезип өөренгени-даа аажок. Улуг кижилер аразында Бай-Тайга чурттуг 16 харлыг Чаян Чамыяң база өскелерден чыда калбас болду, сиген кезеринге мергежээни аажок.

Бир-ле дугаарында эрткен чылгы чемпион атты алган Владимир Дамдын 1 шак 9 минута дургузунда бодунга хамааржыр шөлүн кезип доосканы. Ийи дугаарында Таңдының төлээзи Орлан Лама 1 шак 21 минута-биле кезип доосту. Чөөн-Хемчик чурттуг Кудажы Куулар 1 шак 22 минута, Улуг-Хемден Рафаэль Биче-оол 1 шак 29 минута-биле чарыштың 3-кү, 4-кү черлерин төлептии-биле үлешкеннер. Хол-биле сиген кезикчилериниң аразындан чамдык киржикчилерни тускай шанналдар-биле шаннаарын комиссия шиитпирлээн. Конкурска эр кижилерден хоомай эвес болуп, эрес-дидим, шыдамык чоруу-биле ылгалдыг болган үстүнде адааным Урана Натпитке болгаш эң аныяк сиген кезикчизи Чаян Чамыяңга өртектиг суй белектерни Наадымга тыпсырын чарлаан.

Владимир Дамдын чемпион адын база катап бадыткаан.

Трактор-биле сиген кезер мөөрей кончуг дүрген болган. Ооң киржикчилери-даа база хөй эвес болган. Аңаа киржир кижи бүрүзү трактор башкарар шынзылгалыг.

Аңгылап каан участокту эң эвээш үе дургузунда кезеринге Бай-Тайга чурттуг Хеймер-оол Чимит бирги черни ап, чемпион атка төлептиг болган. Чеди-Хөлден Сергей Монгуш болгаш Чөөн-Хемчиктен Аяс Монгуш олар ийиги, үшкү черлерни үлешкеннер.

Наадым бетинде эрттирер ужурлуг мөөрейлер доозулган. Хамык конкурстарны төлептии-биле эрттирерин хүлээнип алган кожууннар ниитизи-биле аңаа ээхарыысалгалыг болуп, конкурстарга багай эвес белеткенип алганын көргүскен. Чер-черлерге эрттирер малчыннарның байырлалынга тураскааткан чарыштыг хемчеглериниң болуп эрткени чылдан чылче экижиир ужурлуг дээрзин харыысалгалыг даргалар болгаш кожууннар, сумулар боттарынга өөредиг-чижек кылдыр хүлээп көрүп турарлар.

Мөөрей үезинде болуп болгу дег эпчок байдалдарны, чөптүг чарышка моондак, шаптараазыннарны баш удур болдурбазынга кымның-даа мурнунда баш удур камгалал чок-даа болза, бүгү ажылды моон-даа соңгаар улам хынамчалыг болгаш бодамчалыг кылыры артык эвес, солун болгаш көрүштүг хемчеглерни чаңгыс аай деңдески темп-биле эки шынарлыг эрттирип өөренип алырының чугулазын үе көргүзүп турар.

Карим МОНГУШ.

Чуруктарны автор тырттырган.

Кызыгаар

ҮЕ-ШАГ-БИЛЕ САЙЗЫРАҢГАЙ-ДАА БОЛЗА, ДҮРҮМНЕР ШЫҢГЫЫ

Чайгы үеде Россия-Моол кызыгаарында эрттирилге черлеринде ажыл кидин түлүк. Россиядан Моолче, Моолдан Россияже автотранспорттуң аргыжылгазы көвүдээн болгаш чурттар аразында кайы-даа талаларның хамаатылар боттарының ажыл-херээниң аайы-биле база даштыкы күрүнелер болгаш чер-девискээр кезиир сорулгалыг кижилерниң аян-чоруктарының саны көвүдээн.

Шак мындыг байдал республиканың чурттакчыларының мурнунга кызыгаар эртериниң тускай чурумунга болгаш дүрүмнеринге хамаарыштыр билдинмес айтырыглар тургустунуп кээп болур чылдагааннар хөй. Ынчангаш бо талазы-биле чамдык айтырыгларга харыыларны Россияның ФАЧА-ның Тывада Кызыгаар эргелелиниң ажылдакчызы, подполковник Владимир Боряк «Шын» солунга берген.

– Кандыг документилер-биле бистиң республиканың хамаатылары күрүне кызыгаарын эртер эргелигил? Бо таварылгада виза кымга херек болурул?

— Чурттакчы чоннуң даштыкы күрүнеже кирерин чөпшээрээн тускай паспорттар-биле хамаатыларның чамдык категориялары Моолче эртип болур. Маңаа ийи күрүнеиң аразында дугуржулга-керээ езугаар сургакчылаан кижилер, яамылар, ведомстволар болгаш өске-даа албан черлериниң шугуму-биле ажылдап чоруткан ажылдакчылар, Россия-Моол каттышкан бүдүрүлгелериниң ажылчыннары болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннери база ол ышкаш күрүнелер аразында дугуржулгалар езугаар өөреникчилер, студентилер, аспирантылар база хамааржыр.

Керээ езугаар сургакчылаан кижиниң шынзылгазы, өөредилгеже чорудуп турарын шынзыткан бижик болгаш оон-даа өске документилер хамааты кижиге күрүне кызыгаарында турар эрттирилге пунктуларын эртип болур эргени берип турар. Бо таварылгада виза херек чок.

Моолдуң девискээринге сайгарлыкчылап ажылдаар азы доктаамал чурттаар сорулгалыг хамаатылар шынзыткан документилерден аңгыда, Моолче кирер визалыг болур ужурлуг.

Боттарының албан-херээ-биле даштыкы чурттарже кирер паспорттуг хамаатылар хүлээп алыр таладан чалалгага болгаш дыңнадыгга үндезилээн визалар-биле база Моолче кирип болур. Чамдык таварылгаларда Моол таланың полициязының-даа азы Россияның талазындан-даа иштики херектер органнарының бүзүреткен телеграммалары ук чалалгаларны солуп болур. Бүзүреткен телеграммаларның хуусаазы холга алган хүнден эгелеп, 3 неделя дургузунда күштүг болур, а чалалгалар 6 айның дургузунда боттарының күжүн чидирбес.

Россияның тускай дипломат болгаш албан чериниң паспорттарын эдилеп турар хамаатылар 90 хонук дургузунда кызыгаарны аайдедир эртип, Моолдуң девискээринге виза чокка туруп болур эргелиг.

– Пазы четпээн уруглар кандыг документилерлиг болур ужурлугул?

— Назы четпээн уруглар ада-иези-биле боттарының хууда документилери болгаш даштыкы күрүнелерже кирип болур эргелиг оларның ат-сывын киир бижээн ада-иезиниң паспорттары-биле эртип болур. Бир эвес уруглар даштыкыже ада-иези чокка эртер деп турар болза, боттарының паспорттарындан аңгыда, ада-иезиниң нотариуска бүзүреткен чөпшээрели-биле айыттынган хуусаа дургузунда кызыгаарны эртип болур. Бир эвес ада-иезиниң азы уругну азырап турар кижилерниң кайы бирээзи назы четпээн уругну даштыкы күрүнеже эртеринге удурланып турар болза, ол айтырыгны суд дамчыштыр сайгарар. Назы четпээн уругларның ада-иези, оларны азырап турар кижилери чокка бөлүк уруглар-биле даштыкы күрүнеже организастыг аян-чорук кылырда, бүгү харыысалганы ук хемчегни организастаан эрттирип турар удуртукчу кижилер хүлээнип алыр.

– Кызыгаарны эртерде бөдүүнчүткен чурум дугайында чугаалап берицерем.

— Тыва Республиканың Моол-биле кызыгаарлаттынып чыдар черлериниң чурттакчыларынга күрүнелер аразында чардынган керээлер, дугуржулгаларга үндезилеттинген кызыгаар эртер бөдүүнчүткен чурумну тургускан. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин, Тере-Хөл болгаш Каа-Хем кожуунну Сизим сумузунуң чурттакчыларынга көрдүнген.

Айыттынган черлериниң чурттакчылары эрттирилге черлеринден чадаг-даа, машина-биле-даа хөлгениң ээзин шынзыткан чогуур документизи-биле болгаш кызыгаарны чаңгыс катап эртер чөпшээрел-биле Моолче эртип болур. Айыттынган документилерге хамааты кижиниң хууда паспорту, даштыкы күрүнелерже кирер паспорт, албан чериниң болгаш дипломат паспорттар, шериг хүлээлгезин эрттирген шынзылга болгаш төрээн чуртунче эглип келиринге херек херечилел хамааржыр. Күрүне кызыгаарын чаңгыс катап эртер орус болгаш моол дыл кырынга бижээн шынзылганы Россияның ИХЯ-ның девискээр аайы-биле иштики херектер органнары бээр.

16 харга чедир уруглар ада-иезиниң азы оларны азырап турар кижилерниң документилеринде уругну азыраары-биле хүлээнип алган деп киир бижидилге езугаар кызыгаарны эртер.

Сагындырып каар чүүлүвүс болза, кызыгаарны чаңгыс катап эртер чөпшээрел-биле Моолче эрткен Россияның хамаатылары шынзылгада бижиттинген кызыгаар чанында турар девискээрден үнмейн, чурумнуң негелдези-биле аңаа бүрүткедир, шак ындыг шынзылганың хуусаазы 90 хонуктан эртпес болур ужурлуг.

– Кандыг таварылгаларда кызыгаарны чаңгыс катап эртер чөпшээрелди хамааты-ларга бээрил?

— Кызыгаар чанында доктаамал чурттап турар ол-бо күрүнелерниң хамаатыларынга шак ындыг шынзылгаларны кандыг-бир чугула херек таварылгада халас бээр. Ийи күрүнеиң хамаатылары бот-боттарынче аалдажып, хар харлаан, куда-дой дүжүрген, азы чок болган кижиниң орнукшудулга езулалынга киржирде, аарыг кижиге болгаш хай-халап, озал-ондак болганда, бертип-межээн кижилерге эмчилерниң дүрген дузазын чедирерде, чок болган чоок кижилерниң хөөрчевеглеринге баарда дээш, оондаа өске таварылгаларда бээр.

«Хандагайты» эрттирилге пунктузунда.

Ол ышкаш кызыгаар чанында болгаш ол девискээрлерден ырак черлерде чурттап турар кижилер боттарының албан ажылын кылыры-биле Моолче чалаткан таварылгада азы ийи күрүнеиң аразында чардынган дугуржулга езугаар ажыл-херээниң аайы-биле эртем ажылын, садыг-саймаан кылып, ажыл-агый чорудулгазын кылыр сорулгада оларга база шынзылганы берип болур.

Шак ындыг эргени каайлы албанының болгаш кызыгаар эрттирилгезин кылыр өске-даа хыналда чорудар албаннарның ажылдакчылары, эмчи дузазын хереглээн аарыг кижилерге дүрген дуза чедирер эмчилер кызыгаар дамчыштыр эртип болур, ол ышкаш кызыгаар чоогунда чурттап турар хамаатыларга онза байдал тургустунганда бойдустуң хай-халавы-биле демисел чорудар болгаш дуза чедирер албаннарның, кижиге болгаш дириг амытаннарга онза айыылды чедирип болур аарыглар-биле демисежир албаннарның ажылдакчылары база ындыг эргелиг болур.

Автомашина-биле кызыгаарны эртер чолаачылар боттарының хууда паспорттарындан болгаш документилеринден аңгыда, машина башкарар эргезин шынзыткан болгаш автомашинаның техниктиг паспортун, техниктиг хыналданы эрткениниң дугайында чогуур документилерни ап чорууру албан.

– Бир эвес хамааты кижи Моолдуң девискээринге кызыгаарны эртер документилерин чидирген болза, чүнү канчаарыл?

— Россияның хамаатылары Моолдуң девискээринге чоруп тургаш, боттарының кызыгаар эртер документилерин чидирген таварылгада оон дугайында даштыкы күрүнеиң чогуур органнарынга дыңнадыр ужурлуг. А олар боттарының талазындан когараан хамаатыларга дипломаттыг төлээ черлерінге болгаш консул черинге чаа паспортту болгаш кызыгаарны таварып, чанарынга херек документилерни кылырынга чугула херек шынзылганы бээр.

Кызыгаарны чаңгыс катап эртер шынзылганы чидирген таварылгада, ол дугайын тус черниң чогуур органнарынга дораан дыңнадыры күзенчиг. Бо таварылгада хамааты кижиге база дедир чанар эрттирилге шынзылгазын чидиргениниң дугайында шынзылганы аңаа олар бээр ужурлуг.

Кызыгаарны эртер эрттирилге черлериниң тускай доктааттынган чурумун хажыткан хамаатылар тодаргай хуусаада хоойлу-дүрүм езугаар кызыгаарны эртер эргезин казыттырар.

Карим МОНГУШ
чугаалашкан.

Кызылдың Төлээлекчилер хуралында

ХӨЙ-НИИТИНИ ДЫҢНААРЫ – ДЕМОКРАТИЯГА НЕМЕЛДЕ

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының хоорай тудуушкуну болгаш транспорт база Хоойлужудулга, эрге-хоойлу политиказы болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруу ийи комитеттиң хуралы болуп эрткен.

Хуралды эрттирип турган хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы, хоорай округунуң баштыңы Виктор Тунев хөй-ниитини дыңнаарының дугайында чаа Дүрүмнү тургузары эргежок чугула болу бергенин дыңнаткан. Хоорайның бюджединден эгелээш, чидиг социал айтырыгларга чедир хөй-ниитиниң санал-оналын демократтыг арга-биле дыңнаары дээрге, күрүнени эргелеп-башкарарынга чонну кииришкирери-дир деп, хоорайның баштыңы санап турар.

Хөй-ниитини дыңнаарын эрттирерин демократчыдарда Кызылдың кайы-даа хамаатызынга азы бөлүк хамаатыларынга, хөй-ниити организацияларынга эгелекчи болурун чөпшээрээринден эгелээр деп, найысылалдың депутаттары санап турар. Кызылдың хамаатыларын дүвүредип турар оларның сагыш-сеткилинге таарышпас кандыг-даа айтырыгларны чугаалажыры-биле киирип болур. Аңаа чер участогун тускайлап бээри, тураскаалдарны тургузары, кудумчуларны эде адаары болгаш өскедаа хөй-ниитиге ажыктыг, ужурдузалыг айтырыглар кирер.

Хөй-ниитини дыңнаарын чаартыр деп депутаттарның саналдап турары болза, ниитилелди демократчыдарының немелде кезээ болур. Комиссия хөй-ниитини дыңнаан түннелинде шиитпирни хүлээп алыр, ол болза рекомендация-сүме хевирлиг болур. Хөй-ниитиниң сүмезин, саналдарын Кызыл хоорайның мэриязы шиитпирлер хүлээп алырда өөренип көөр.

Кызылдың Төлээлекчилер хуралының парлалга албаны.

Игил чылынга

САЛГАЛДАРГА ДАМЧЫДААЛЫ

Тыва национал хөгжүм херекселдери шаг-төөгүден бээр тыптып келген болгаш, аңаа бистиң ада-өгбелеривис ойнап чораан. Хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренири – ховар эртемдир. Сонуургал чок кижини аңаа өөредир дээш кызыдарга-даа, хоржок боор чүве. Сундулуг кижи ала-чайгаар-ла ойнай бээр.

Кара-Сал Ак-оол Дембирелович кым өөреткен деп. Хөгжүмге, уран чүүлге чүткүлдүүнден ол боду өөренип шыдаан. Ак-оол Дембирелович аът баштыг игилинге ойнааш, сыгыт-хөөмейин сала бээрге, чүгле чаңгыс аай үн дыңналыр, дендии аянныг, тааланчыг, өске чардыктырып турар үн чок боор.

Тыва хөгжүм херекселдериниң укталган, тывылган төөгүзү дыка солун. Өгбелеримден дыңнаанымны чижекке киирип көрейн. Аңчы тайгага аңнап чорааш дыңнаарга, бир-ле черде аялга-даа дыңналган ышкаш, элдепсинип, ынаар углай кончуг оожум кедеп чеде бергеш, топтап көрүп турарга, мажаалай ушкан дыттың чартыларын дырбактап ойнап орган-дыр. Оон адыг чоруптарга, чеде бергеш, чартыны тырткылап тударга, аялга оон үнүп, тааржып турар болган. Хомус ынчаар тывылган дээр. Оон бээр хомусту улус чартыдан, кулузундан, а чоорту демирден кылып алыр апарган. Тыва национал хөгжүм херекселдериниң бөлгүмнерин арбыны-биле ажыдып, ойнап өөредип, салгалдарга төнчү чокка дамчыдып чоруур ужурлуг бис.

Оолак КАРА-САЛ.

Чоон Хемчик кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың май 19-та «Социал хандырылга албан черлериниң инвалидтерге болгаш улуг назылыг хамаатыларга бээр социал ачы-дуза төлевириниң болгаш бээриниң негелдезин күүседириниң база чурумунуң дугайында» №646 доктаалынга өскерилгелерни киириниң дугайында

2009 чылдың май 5 №189 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың май 19-та « Социал хандырылга албан черлериниң инвалидтерге болгаш улуг назылыг хамаатыларынга бээр социал ачы-дузаның төлевири болгаш бээриниң негелдезин күүседириниң база чурумунуң дугайында» №646 доктаалы-биле бадылаан социал хандырылга албан черлериниң инвалидтеринге болгаш улуг назылыг хамаатыларынга бээр социал ачы-дузаның төлевири болгаш бээриниң негелдезин күүседириниң база чурумунуң дугайында «Республика бюджединиң акша-хөреңгизинден социал ачы-дуза бээриниң чуруму, а ол ышкаш турум социал хандырылга албан черлериниң төлевирлиг ачы-дузазы» Дүрүмнүң 2 кезээнге дараазында өскерилгелерни киирер:

а) чедиги абзацка дараазында уткалыг немелдени киирер:

«инвалид, аарыг, назы-харының улгатканы-биле холбаштыр бот-хандырылганы кылыр аргазы чок, төрелдери чок, ажаар болгаш оларга дуза хандырылгазы хереглеттинип турар хамаатыларның, Тыва Республикага тургускан амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлинден ол хамаатыларның ортумак орулгазы куду турда»;

б) он бирги абзацта « тургузар» деп сөстү «ажырып болбас» деп сөс-биле солуур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үелеринде транспорт ачы-дузаларын көргүскени дээш «Тыва Республиканың Чазааның автобаазазы» Тыва Республиканың Күрүнеиң автономнуг албан черинге күрүне даалгазын бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 15 №268 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Бюджет кодекизинге, «Автономнуг албан черлериниң дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үелеринде транспорт ачы-дузаларын көргүскени дээш «Тыва Республиканың Чазааның автобаазазы» Тыва Республиканың Күрүнеиң автономнуг албан черинге (моон ыңай – «Тыва Республиканың Чазааның автобаазазы» КАА) кошкан күрүне даалгазын бадылаар.

2. «Тыва Республиканың Чазааның автобаазазы» КАА-ның 2009 чылда болгаш 2010 база 2011 чылдарның планныг үелеринде транспорт ачы-дузаларын көргүзерин хандырарының талазы-биле субвенцияларны болгаш субсидияларны бээриниң чурумунуң болгаш негелделериниң дугайында дугуржулганы неделя дургузунда чарар.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республикага одалга сезонунга белеткелдиң болгаш эрттирилгениң Дүрүмүн бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 8 №262 Кызыл хоорай

Эзлчеглиг күскү-кышкы үеде Тыва Республиканың чуртталга-коммунал болгаш одалга-энергетика комплекизиниң объектилериниң белеткели болгаш одалга сезону чоруп турар үеде оларның быжыг ажылын хандырары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрде, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының, тус чер бот-башкарылгазының органнарының, Тыва Республиканың чуртталга-коммунал болгаш одалга-энергетика комплекизиниң организацияларының, инспекциялаар болгаш хайгааараар органнарның, бүдүрүлге болгаш албан черлериниң ажыл-чорудулгазын дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикага одалга сезонунга белеткелдиң болгаш эрттирилгениң кожуп каан Дүрүмүн бадылаар.

2. Эзлчеглиг күскү-кышкы үеге чуртталга-коммунал болгаш одалга-энергетика комплекизиниң объектилериниң белеткелиниң база одалга сезону чоруп турар үеде оларның эдилелиниң үезинде бо доктаал-биле бадылаан Дүрүмнерни удуртулга болдурарын Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының чагыргаларынга сүмелээр.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезиниң контролюн Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргитке дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының болгаш Тыва Республиканың өөредилге адырынга контроль болгаш хайгаарал талазы-биле албанның күрүне ачы-дузаларын чедиреринiң (күрүне хүлээлгелерин күүседириниң) административтиг регламентилерин бадылаарының дугайында

2009 чылдың июнь 8 №254 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың август 23-те №999 «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының күүсекчи органнарының күрүне ачы-дузаларын чедиреринiң административтиг регламентилериниң системазын тургузарының дугайында», 2006 чылдың август 23-те №1000 «Күрүне хүлээлгелерин күүседириниң административтиг регламентилерин болгаш күрүне ачы-дузаларын чедиреринiң административтиг регламентилерин ажылдап кылырының болгаш бадылаарының чурумун бадылаарының дугайында» доктаалдарынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың күрүненiң өөредилге албан черлериниң болгаш муниципалитеттерниң өөредилге албан черлериниң башкы ажылдакчыларының аттестацияларын эрттиреринiң талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының күрүне ачы-дузаларын чедиреринiң административтиг регламентизин;

уруглар азырап алыксап турар кижилерниң учедунуң талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының күрүне хүлээлгелериниң күүселдезиниң административтиг регламентизин;

күрүне аккредитациязы күүсекчи эрге-чагырганың эрге бергени федералдыг органның хүлээлгезинге онаажыр өөредилге албан черлеринден болгаш эртем организацияларындан аңгыда, өөредилге албан черлериниң болгаш эртем организацияларының, а ол ышкаш оларның филиалдарының күрүне аккредитациязын чорударының талазы-биле Тыва Республиканың Өөредилге адырынга контроль база хайгаарал албанының чедирип турары күрүне ачы-дузазының кошкан административтиг регламентизин бадылаар.

2. Бо доктаал ону «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга албан езузу-биле парлаан соонда, 10 хонук эртерге, күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы болгаш ооң тургузуунуң дугайында» 2007 чылдың май 14-те доктаалынга өскерилгелерни киириниң дугайында

2009 чылдың май 28 №244 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның «Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының болгаш ооң тургузуунуң дугайында» 2007 чылдың май 14-те №593 доктаалынга тургузуун капсырылгада чаа эдилге-биле номчааш, өскерилгени киирер:

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Сайыт — Коллегия

Бирги оралакчы,	оралакчы	оралакчы	оралакчы
Эртем, кадрлар белеткели болгаш экономиктиг планнаашкын эргелели —10 кижи, начальник —1 кижи. Профессионал өөредилге болгаш кадрлар белеткелиниң талазы-биле килдис — 3 кижи. Начальник — 1, кол специалист — 1, башкарыкчы специалист — 1. Эртем, «Өөредилге» нацтөлевилелди боттандырар болгаш иновация талазы-биле килдис – 3 кижи, начальник — 1, кол специалист — 1, башкарыкчы специалист — 1. Экономика болгаш статистика килдизи – 3 кижи, начальник — 1, кол специалист — 2,	Уруглар азыралы (хайгааралга алыры) болгаш өг-бүле хевирлеринге өскүс уругларны болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны тургузар талазы-биле эргелел — 6 кижи, начальник — 1. Уруглар азыраар (хайгааралга алыр) талазы-биле килдис — 5 кижи, начальник — 1. Девискээр төлээлериниң килдизи – 17 кижи.	Өөредилге системазының күрүненiң аныяктар политиказы, немелде өөредилге болгаш кадрлар-биле хандырылга талазы-биле эргелели, начальник — 1 кижи, күрүненiң аныяктар политиказы, немелде өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле килдис — 3 кижи, начальник — 1, кол специалист — 1, башкарыкчы специалист — 1, өөредилге системазының кадрлар-биле хандырылга талазы-биле килдис — 3 кижи, начальник —1, кол специалист — 2, ажыл-херек бүдүрүлгезиниң сектору — 2 кижи, эргелекчизи — 1, машинистка — 1.	Школа мурнунуң, ниити болгаш тускай өөредилге талазы-биле килдис — 4 кижи, начальник — 1, кол специалист — 2, бухгалтер учедунуң болгаш хыналдазының килдизи — 3 кижи, начальник — 1, кол специалист—1, башкарыкчы специалист —1.

Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киириниң дугайында

2009 чылдың июнь 8 №258 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың май 14-те №594 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының дугайында Дүрүмнүң 6 пунктузунга иштики 6.47 пункт немеп, дараазында өскерилгени киирер:

«6.47. Тыва Республиканың Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн районнарында муниципалдыг тургузугларының бюджет адырында организацияларның ажылдаарынга болгаш чурттакчы чоннуң амыдырал-чурттал-газын хандырарынга чугула хөмүр-даш, дизель-биле ажылдаар электри станцияларынга кывар-чаар материалдарны төпчүткен сөөртүлгезинге, а ол ышкаш ындыг сөөртүлге-биле холбаалыг ачы-дуза чедирилгезин хандырарынга чагыкчы болур.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Чурттакчы чоннуң социал камгалал органнары таварыштыр транспорт дериг-херекселдерин алган транспорт дериг-херекселдериниң ээлеринге хамааты харыысалганың албан камгаладылгазының дугуржулгазының талазы-биле камгалал шаңналдарның дузаламчы акшаларын инвалидтерге төлээриниң Дүрүмүнүң 3 пунктузунга өскерилгелерни киириниң дугайында

2009 чылдың июнь 8 №259 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларын федералдыг хоойлужудулга-биле дөмейлештирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 7-де «Чурттакчы чоннуң социал камгалал органнары таварыштыр транспорт дериг-херекселдерин алган транспорт дериг-херекселдериниң ээлеринге хамааты харыысалганың албан камгаладылгазының дугуржулгазының талазы-биле камгалал шаңналдарның дузаламчы акшаларын инвалидтерге төлээриниң Дүрүмүн бадылаарының дугайында» №50 доктаалы-биле бадылаан Чурттакчы чоннуң социал камгалал органнары таварыштыр транспорт дериг-херекселдерин алган транспорт дериг-херекселдериниң ээлеринге хамааты харыысалганың албан камгаладылгазының дугуржулгазының талазы-биле камгалал шаңналдарның дузаламчы акшаларын инвалидтерге төлээриниң Дүрүмүнүң 3 пунктузунга «айыттынган чаңгыс чолаачы-биле» деп сөстү «айыттынган ийи чолаачы-биле» деп сөстер-биле солааш, өскерилгени киирер.

2.Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 18-те «2009 чылда Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер сөөртүрүнүң чиигелделиг тарифтерни бадылаар дугайында» №748 доктаалынга өскерилгелер киириериниң дугайында

2009 чылдың июнь 15 №270 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың декабрь 18-те «2009 чылда Тыва Республиканың тус чер агаар шугумнарынга агаар транспорту-биле пассажирлер сөөртүрүнүң чиигелделиг тарифтерни бадылаар дугайында» №748 доктаалынга өскерилгелерни киирер:

а) 2 пунктуну дараазында эдилге-биле номчуур:

«2. Тыва Республиканың санаторийлеринче (курорттарынче) эмнедир путевка-биле чоруп турар; Тыва Республиканың Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарында доктаамал чурттап турар, а ол ышкаш ооң мурнунда аңаа чурттап турган дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде өөренип турар; курлавырже шилчээн түр албанның шериг албанныглары; хосталгазын казыттырып шиитгирип чорааш, чурттаар черинче чанып бар чыдар Тыва Республиканың чурттакчыларынга тус черниң агаар шугумнарынга чиигелделиг тариф-биле чоруур эргелиг.»;

б) доктаалда бадылаан 2009 чылда Тыва Республиканың тус черниң агаар шугумнарынга пассажирлер сөөртүрүнүң чиигелделиг тарифтеринге дараазында уткалыг «Кызыл — Үш-Белдир, Үш-Белдир – Кызыл 3575» деп үүлдү немээр.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгазының яамызының дугайында Дүрүмге өскерилгелер киириериниң дугайында

2009 чылдың июнь 15 №273 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың май 14-те «Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгазының яамызының болгаш ооң тургузуунуң дугайында» №591 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгазының яамызының дугайында Дүрүмге дараазында өскерилгелерни киирер:

1) 7 пунктунуң иштинде 7.3. пунктуда «республиканың өнчү-хөреңгизинге хамааржыр болгаш өске-даа чер участоктарын» деп сөстерни ап кааптар;

2) 51 пунктуга дараазында уткалыг абзацты немээр:

«Сайыттың түр када чок турар үезинде сайыттың хүлээлгезин сайыттың бижимел хевирге айтыышкыны езугаар сайыттың оралакчызы күүседир.»

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелдиң составынга өскерилгелер киириериниң дугайында

2009 чылдың июнь 15 №275 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың февраль 7-де «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелдиң составынга өскерилгелер киирер дугайында» №59 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Эртем-техниктиг чөвүлелиниң составынга дараазында өскерилгелерни киирер:

а) Чөвүлелдиң составынче:

К.А. Бичелдей – Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң директору, филология эртемнериниң кандидадын;

О.Д. Натсак – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының бирги оралакчызы, философия эртемнериниң кандидадын;

Ч.В. Монгуш – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының Тыванның күрүнеиң кадрлар эде белеткээр болгаш мергежилин бедидер институдунуң ректору, педагогика эртемнериниң кандидадын киирер;

б) Чөвүлелдиң кежигүнү С.О. Ондарның чаа албан-дужаалын – Тыванның күрүне университединиң ректору, биология эртемнериниң доктору деп айтыр (чөпшээрежилге-биле);

в) Чөвүлелдиң составындан В.Д. Мартоолду, Ю.И Прохоренкону, Н.К-К Ховалыгны ап кааптар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның чанында Терминология комиссиязының составынга өскерилгелерни киириериниң дугайында

2009 чылдың июнь 15 №276 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың февраль 19-та «Тыва Республиканың Чазааның чанында Терминология комиссиязының составын болгаш ооң дугайында негелдени бадылаар дугайында» №164 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Чазааның чанында Терминология комиссиязының составынга өскерилгени капсырылга езугаар киирер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.Иргит.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 15-те №276 доктаалынга капсырылга

Тыва Республиканың Чазааның чанында Терминология комиссиязының СОСТАВЫ

Натсак О.Д. – Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыдының бирги оралакчызы, даргазы;

Донгак А.С. – Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң кол эртем ажылдакчызы, даргазының оралакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Кунгаа М.Б. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң эртем секретары, секретарь (чөпшээрежилге-биле);

Иргит Л.Х. — чогаалчы (чөпшээрежилге-биле);

Монгуш Д.А. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң кол эртем ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Монгуш С.С.— «Шын» солуннуң кол редактору (чөпшээрежилге-биле);

Опей-оол У.П. – Тыва Республиканың Национал музейиниң эртем секретары (чөпшээрежилге-биле);

Серээдар Н.Ч. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы (чөпшээрежилге-биле);

Сувандии Н.Д. – Тыванның күрүне университединиң тыва дыл болгаш дыл эртеми кафедразының доцентизи (чөпшээрежилге-биле);

Хертек С.К.—очулдурукчу, журналист (чөпшээрежилге-биле);

Ховалыг М.Б. – чогаалчы, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы (чөпшээрежилге-биле).

«Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң информация-консультация төвү» Тыва Республиканың Күрүнеиң автономнуг албан черин тургузарының дугайында

2009 чылдың июнь 15 №281 Кызыл хоорай.

2006 чылдың ноябрь 3-те «Автономнуг албан черлериниң дугайында» №174-ФХ Федералдыг хоойлунуң 5 үүлү езугаар «2008-2010 чылдарда Тыва Республикага көдээ ажыл-агый продуктулары, аъш-чем, чиг эт болгаш садыг-саарылга рыногун өйлээриниң болгаш көдээ ажыл-агыйны хөгжүдери» республиканың сорулгалыг программазын боттандырар сорулга-биле, республиканың агроүлетпүр бүдүрүлгелериниң болгаш көдээ ажыл-агый барааны бүдүрүкчүлериниң информация-консультация хандырылгазын организастаар талазы-биле ачы-дузаны чедирери-биле, көдээ ажыл-агый адырында эртем-техниктиг чедиишкиннерни суртаалдаары-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. «Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң информация-консультация төвү» Тыва Республиканың Күрүнеиң автономнуг албан черин тургузар.

2. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызынга «Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң информация-консультация төвү» Тыва Республиканың Күрүнеиң автономнуг албан черинин (моон ыңай – албан чери) тургузукчузу болур бүрүн эргени бээр.

3. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы:

— албан черинин уставын бадылаар;

— Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгазының яамызы-биле албан черинге быжыглаан Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң составын дугуржур;

— албан черинин директору-биле күш-ажыл дугуржулгазын чарарын хандырар;

— албан черин тургусканы-биле холбашкан чугула организастыг болгаш юридиктиг хөделиишкиннерниң эрттирилгезин хандырар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республика талазы-биле 2009 чылдың II кварталында тудугнуң смета өртээнге индекстерниң өскерилгениниң дугайында

2009 чылдың июнь 15-те №272 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республика талазы-биле 2009 чылдың II кварталында тудугнуң смета өртээнге индекстерниң өскерилгенин Тыва Республиканың девискээринге ажыглаары-биле киирер.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июнь 15-те №272 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республика талазы-биле 2009 чылдың II кварталында тудугнуң смета өртээнге өскерилгелер ИНДЕКСТЕР

ады	ТЕР-2001 баазага деңн.				ФЕР-2001 баазага деңн.			
	Ниити СМР	Ооң иштинде			Ниити СМР	Ооң иштинде		
		Мат.	ОЗП	ЭММ		Мат.	ОЗП	ЭММ
1.Ниити адыр индекизи	4,34	4,21	5,01	3,63	5,76	5,23	8,01	4,93
2.Чурттал га тудуг объектилери	4,25	4,09	5,21	3,63	5,79	5,32	8,01	4,74
Ооң иштинде:								
Тууйбу	4,46	4,29	5,21	3,63	6,50	6,03	8,01	4,74
Улуг панель	4,01	3,87	5,21	3,63	5,42	5,08	8,01	4,74
Монолит	4,81	4,89	5,21	3,63	6,23	5,55	8,01	4,74
3.Өөредилге объектилери	4,67	4,64	5,21	3,63	5,85	5,42	8,01	4,74
4.Кадык камгалал объектилери	4,70	4,71	5,21	3,63	6,24	5,95	8,01	4,74
5. Садыг объектилери	4,48	4,34	5,21	3,63	5,65	5,10	8,01	4,74
6.Культура амыдырал болгаш административтиг ажыл-агый ажыглалының объектилери	4,47	4,35	5,21	3,63	5,82	5,27	8,01	4,74
7. Спорт объектилери	4,48	4,39	5,21	3,63	5,66	5,14	8,01	4,74
8.Коммунал ажыл-агый объектилери	4,43	4,26	5,21	3,63	5,99	5,35	8,01	4,74
9. Котельная, даштыкы инженер четкилери болгаш арыглал дериг-тудуу	4,33	4,08	5,21	3,63	5,99	5,25	8,01	4,74
10. Көдээ ажыл-агый тудуунуң объектилери	4,39	4,29	5,21	3,63	5,53	5,01	8,01	4,74

Аныяктар чылынга

АЛАШТЫҢ АЖЫЛГЫР АЖЫ-ТӨЛУ

Бай-Тайганың баарында Кара-Хөл суурже четпээнимден бээр таптыг-ла он беш чыл болган. Ынчангаш бо удаада орук-суурну ырак бодавайн, сактыышкыннарга алзыпкан чоруп ор мен.

Эң-не баштай Кара-Хөл сумузунга школачы уруг турар шаамда барган мен. Ооң соонда он класс доoскаш, эжим-биле садыгга ажылдап турган бис. А институт доозуп алгаш, ортумак школага башкылап-даа турдум. Ынчан 2-3-ле узун баткан кудумчулуг суур-ла болгай. Ол хиреде-ле клубка дыштанылга кежээлеринде, танцыларга кижи шуут сыңышпас боор. Кара-хөлчүлер спортка дыка ынак улус. Волейбол, теннисти караңгылааже киир ойнаар.

Дүнекиниң 12 шакта-ла сайгылгаанны өжүрүптер боорга, клуб, танцыдан эрте келгеш, кыдырааштар хынааш олуруптар, башкы кижиниң ажылы ындыг-ла болгай,төнер эвес. Ол хиреде-ле өөреникчилер-биле, эш-өөр-биле чоок-кавы аърга-арыгларны кезип, хөлден бээр чеже четпээн дээр.

Экии, Алаш!

Караңгы дүн дүшкенде, улуг артты ажып бадыптывыс. Газель бир-ле доктаай каапкарга, арыг агаар тынып алыр дээш, үне халчып келдивис. Алаштың далай ышкаш шимээн-даажы биеэ-ле олчаан, сүрлүг-күштүг дыңналып келди. Алаш! Экии, Алаш! Амыр-мендиң айтырдым, кайгамчык Алаш! Хемге чунуп, ооң арыг суун пактап алгаш, улаштыр халдып чоруптувус.

Алашты кежир туткан чаа көвүргүнүң чаражын! Газельге кады чоруп органывыс аныяктар бо көвүргүнү «Алдын-оол көвүрүү» дижир улус болду, чүге дизе ооң тудуунга чаңгысклассчызы Алдын-оол киржип, үлүүн киирген чүве ышкажыл. «Эживиске бо көвүргүнү ажыдып турда, тураскаалга белек садып бээр тургаш, ынчан чүге ындыг бодал бажывыска кирбээн ол» дижип, кончуг эптиг үени эрттирип алганынга хараадап ордулар. Бо аныяктар Кара-Хөл ортумак школазын 1989 чылда доoскан. Чээрби чылдаан юбилейин эрттирер дээш Кызылдан, Ак-Довурактан, Тээлиден чыглып алган төрээн суурунче, школазынче чоруп орар улус болду. Шөлээзинде Кызыл хоорайлап чораан башкызын (4 класстан 10-ну доостургуже клазының башкызы) Наталья Шыырап-овна Монгушту истеп-сүрүп тургаш, тып алгаш, дедир Кара-Хөлче чандырып орары бо ышкажыл. Ийи газель долу аныяктарның ырызоорун, солун чугаазын дыңнап чор мен.

Уттундурбас школачы каникулдар...

Наталья Шыыраповнаның бо доозукчулары черле дыка найыралдыг, ажылгыр, кежээ, демниг уруглар-оолдар турганын башкыдаа, олар боттары-даа сактып чугаалажып орду. 7 класска металлолом чыггаш, кожуунга бир дугаар черни алгаш, Шушенскоеже экскурсиялап чорааннар. Башкызы ынчан беш харлыг уруу Долааназын эдертип алгаш, беш айлыг Чеченазын кырган-авазы биле ачазынга каапкаш, өөреникчилери-биле чорупкан. Он хонук дургузунда Долаана авазының саргып чораан эмиин ээп келгеш, сөөлүнде барып, хөңнүнге дээпкени ол ыйнаан, эм дээрге, ынавастап калган ышкажыл. Көдээ суурнуң өөреникчилери аза-соора орустап, тоол-домакка кирип турганын сактып, каттыржып, шаг бооп-ла чорлар.

8 класс соонда дүк чыылдазының мөөрейинге база-ла тиилекчи болгаш, чай дургузунда Волгоград хоорай чанында «Светлоярск» совхозка ногаа ажаап ажылдаар эргени чаалап алганнар. 6 айның 10-дан 8 ай 20-ге чедир ажылдап чайлааш, дыка хөй акша ажылдап алгаш, ада-иезинге, дуңмаларынга – шуптузунга идик-хепти чедиштир белек кылдыр садып эккеп турганын боттары чаптап сактып ордулар. «Чайны өттүр Шуйдан, Чадаанадан келген өөреникчилер-биле ажылдап, ойнап-хөглеп чайлаан хиревисте, чаңгыс-даа тывышкан «пара» чок болган элдеп улус бис аа?!. «Эмин эрттир кадарып турган-дыр силер, башкы!»— деп, башкызын оюн-баштак-биле чемелээри-даа бар.

Шынап-ла, ол үеде улустуң ажы-төлү кандыг-бир багай чүвеге таваржы бээр ийне дээш, чурумну шыңгыы тудуп турганын башкы миннип чугаалады. «Бо уруглар черле тускай улус боор. Он класс соонда башкывыстың клазын ыяап-ла чараш кылдыр септеп, каастап бээр бис» — дээш, школаның берген чугай, дозузунга немештир боттары база акша чыггаш, дозу саткаш, болза-даа чараш кылдыр септеп бергеш, шак, соңга пөстерин азып бергенин кажан-даа утпас мен. Боларның соонда кайы-даа класс ынчаар ажылдап көрбээн» —деп, Наталья Шыыраповна чоргаарал-биле чугаалаарга, доозукчулары амырап кагдылар.

Өзүп хөгжээн Дапсы-Аксы

Аныяктарның чугаазын дыңнап, төнмес бодалдарга алзып чорааш, суурнуң келгенин эскербейн барып-тыр мен. Хенертен караңгыда чырык от көстү хонуп келди. Оон бир, оон база бир чырык от. Оттар эвес, бажыңнарның сайгылгааннарының чырыы ышкажыл! Ой. шынап, суурже сайгылгаанны 1994 чылда-ла киирипкен-не болгай. Чогум сураан дыңнаан дээрден башка, көрген эвес. Магадап ханмадым. Шаанда караңгыда дең кыпсып алгаш, кыдырааш хынап түреп турганывысты!

Эртен даң адып, чер чырып келгиже эжим Наталья Шыыраповна-биле эрткен-барганывысты чугаалажыр дээш уйгувус безин уттупкан бис. Чеже боор, шылап-могаан улус дөмей-ле соктунуп удуй берген болдувус. Оттуп келген — он бир шак. Хүннүң изии-даа аажок.

Ажыл аайы-биле суурну эргип, албан организациялар кезиир болгаш, баш удур телефон дамчыштыр дугуржуп алдым. Чаңгыс бажыңда олуруп алган хана ажылдыр телефоннажып орар апарган, хоорайда-биле дөмей, магалыг чүве-ле-дир. Караам-биле көрбээн болзумза, бүзүревес боор мен. Улуг тарелка-антенналар телевидениениң каш-даа каналдарын тыртып турар. Тыва телевидениени көргүспейн турар, оозу-ла хомуданчыг. Суурнуң улгатканы кайгамчык. Чаа кудумчулар эмгежок. Ооң мурнунда суурнуң кедезинде аэропорт шөлүнче, суурнуң оранчок үстүнде хараганнарже киир туттуна берген.

Кара-Хөл сумузунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Александр Дүмен-оолович Иргиттиң машиназынга олурупкаш, суурнуң чурттакчыларының ажыл-амыдыралы-биле таныжып, школа, эмнелге, клуб, садыг дээш-ле, шуптузун эргий кезидивис. Ооң өөнүң ишти Байлак Иргитовна эмчи кижи болгаш, чүнү-даа мурнай эмнелгеге чедирди. Чаа септеп дозулаан эмнелгениң, поликлиниканың дозуг чыды безин олчаан. Арыг-силии мырыңай ымыраа тайып дүжүп турар деп болур. «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлевилел езугаар чурттакчыларның кадыкшылын камгалаары-биле мында бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган: янзы-бүрү дериг-херекселдер четчир, эмчи кадрлар-даа бар. Эмнелгениң дузалал ажыл-агыйын сонуургадывыс. Ында капусталарның өзүп турарының чаагай деп чүвезин. Картофельди коллектив үш аңгы участокта тараан. Редиска, көк согуннаны салаттап чип эгелей берген.

Школада септелге ажылы кидин түлүк. Башкылар өрээлин, компьютер клазын, кабинеттерни эргип чорааш, директорнуң кабинедин магададым. Ында дөрт хананы долдур шаңналдар, дипломнар, фото-чуруктарны аскан. «Академиктиг школа-2003», «Чылдың школазы-2003» дизе-ле, кандыг дипломну ында чок дээр! Директор башкы Андриан Иргиттиң В.В. Путин, С.К.Шойгу, Ш.В.Кара-оол. Ш.Д.Ооржак олар-биле тыртырган фото-чуруктарын азып каан.. Директор башкы кандыг кижил дээрзи ооң кабинединден-не билдинип турар-дыр. Шыырак удуртукчулуг боорга, башкыларгадаа, өөреникчилерге-даа чиик дээрзи билдингир-ле болгай. Эр хей, Андриан Дүмен-оолович!

Школа 25 олуттуг интернаттыг, дузалал ажыл-агыйлыг, ында мал-маганны өстүрүп, тодуг-догаа чурттап-амыдырап турар. Чайгы үеде уруглар школа чанының болгаш чайлаг лагерьге дыштанып чайлап турар.

Төп черде кезек садыгларның бараанын сонуургадывыс. Өртектери-даа, бараанңарның хөйү-даа хоорайда-биле дөмей. Эът өртээ харын-даа чиик.

Чаа стадионда оюн-тоглаа

Чаа стадионда концерт, оюн-тоглаа, маргылдаа болуп турар дээрге, ону сонуургап халдып чеде бердивис. Арыг ортузунда ногаан шыктыг черни долгандыр дыка чараш кылдыр херимнеп каан. Стадионнуң чаражы-даа аажок. Ында сценада хөгжүм үнү чаңгыланып турар боорга, баштай-ла аңаа келдивис. Оо, Барыын-Хемчик кожуунуң хөгжүмчүлери Вадим Комаадырович Монгуш удурткан ВИА кежээ клубка көргүзер концертин белеткээн тур. Чурттакчы чон хөгжүм шимээни дыңнааш, алачайгаар чыглып келген. Артистер кежээ клубка концерт болур дээрге-даа, оларның репетициязын концерт-биле дөмей долгандыр ногаан шыкта олургулапкан сонуургап дыңнаан.

Көрүкчүлер арасында хоочун башкы, аныяктарның дагдынык-чызы, Кара-Хөл суурнуң хүндүлүг хамаатызы Сырга Назындаевна Күдерек база бар болду. «Биеэ-ле хевээр өскерилбээн-даа силер аа, башкы» — деп, башкывысты магадап, куспактажып, сагыш хандыр чугаалаштывыс. Шаанда бир-ле дугаар бо суурга келиримге, эртенкежээ «Дыңнаңар, Даспы-Аксы чугаалап тур!» дээн соонда, радиодамчыдылга эгелээр-ле, суурнуң амыдыралында чүү болуп турарын бирден бирээ чөкка аңаа чугаалаар чүве болгай. Ол дамчыдылгаларны ынчан тыва дыл болгаш чогаал башкызы Сырга Назындаевна чорудуп турган болдур ийин.

Сцена чанынга четтинчипкен тавaар агаарлап чоруур ак баштыг ийи хоочун кылаштажып келди. Ол дээрге Кара-Хөлдүң эң хүндүлүг хоочуннары Иргит Дембирелович биле Долзат Сотпаевна Дүмен-оолдар-дыр. Кырган-авай чоокта чаа сезен харлаан, караа баксыраан дээрден башка, хөөреп чугаалап орда, амыр-ла. Ол башкылап, интернат эргелекчилеп, ясли-садка кижизидикчи башкылап ажылдап чораан. Дембирелович кырган-ачай ам сезен харлаар. Ол хиреде ооң кылажы безин чиик-адак. Холунда чаа келген «Шын» солунну тудуп алган чор. Шүлүктери «Шын» солунга удаа-дараа үнүп турган. «Чоокта Салчаковна мээң шүлүктерим үндүрбеди ийин» дээш, ол каттырар-даа. Ол үргүлчү удуртур-баштаар ажылдарга ажылдап келген, инженерлеп тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Буянныг кырганнар тос ажы-төлдүг турган, бичии кызы шаанда-ла аар аарааш чок болган, а сес алышкының ажы-төлү ам бүдүн арбан долган. Шупту — төрээн чери Кара-Хөлдүң өзүп, сайзырап хөгжүүрүнге төлептиг үлүүн киирип чоруур эртем-билиглиг кижилер. Оларның арасында үстүнде адааным сумунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы, школа директору, башкы, чолаачы, сайгарлыкчы дизе, кымнарны чок дээр. Кенээттери — база шупту эмчилер, башкылар, сайгарлыкчылар...Школа доoскандан бээр чээрби чылдаан башкы оглунуң байырлалын сонуургап, стадионда келгеннери ол болду. Оларның боттарынга камныын, ажы-төлге үлегерлиин кижи чаптап, магадап ханмас. Сезен харлыг назынында концерт, оюн-тоглаа сонуургап, агаарлап кылаштажып чоруур улуг назылыглар көрбээн мен, чүгле Кара-Хөлге оларга дужуп, солун чугаазын дыңнааным бо.

Стадионнуң бир ужунда хол бөмбүү ойнаар шөлде кижилерниң шимээн-даажы-даа аажок. Чеде бердивис. Наталья Шыыраповнаның доозукчуларын (дүне кады келген-не болгай бис) таныыл кагдым. Билдинзе-ле, доозукчулар суурунга келгеш, хол бөмбүүнге маргылдаа организастаан бооп-тур ийин. Кара-Хөл ортумак школазын доoскан 5, 10, 15, 20 чылдаан доозукчулар дөрт чыынды командa тургузуп алгаш, чидиг демиселди эгелээн. Суурнуң чурттакчылары уруглар, оолдарынга «аарыкчылап» чедип келген, шынап-ла, алгыкышкы, шимээн-даажы аажок. Дыка-ла шын кылган аныяктар-дыр. Чүгле боттары ойнап-хөглеп, дыштанып, агаарлаарын бодавайн, суурнуң чурттакчылары хостуг шагын чөп эрттирзин дээш, спортчу оюнну организастаан. Бо дээрге көдээ суурга улуг болуушкун-дур. База эр хейлер! Хол бөмбүүнүң маргылдаазынга 15 чылдаан доозукчулар тиилекчи болуп, тускай шаңналды алган.

Идегелдиг аныяктар

Аныяктар чылында аныяктар хамыкты хөделдирбейн канчаар. Черле ынчаш Кара-Хөл аныяктарын мактавас аргажок. Уруглар хүнүнде, Аныяктар хүнүнде онза байырлалдарны бо-ла стадионга, ооң ажыдыышкыны-биле чергелештир олар организастап эрттиргенин Александр Дүмен-оолович чугаалады. «Көдээниң сайзыралы» программа езугаар төлевилел-документацияны кылгаш, биче бүдүрүлгелер, хууда ажыл-агыйлар ажыдар эргени чаалап алган аныяктар хөй. Дааранып цех, баш таарар чер, мал-маганга кажаа-хораа тудуу, чурттаар оран-сава тудуу дизе-ле, аныяктарның кылып, бүдүрүп турар үүле-херектери-ле арбын. Шынап-ла, суурнуң ол-бо кудумчуларында чаа тудуп турар бажыңнар эмгежок. Бажыңны тудуп аарга, күрүне өртээн төлеп бээр. Тудуг материалдары белеткээр пилорамалар суурда беш-алды-даа бар. Буян Хертектиң чазаныр цеги ажылдап эгелээн. Ында чүгле тудуг материалдарын эвес, өг дериг-херекселдерин кылып, ритуалдыг ачы-дузаны чедирип турар. Мерген Иргит балык тудуп болбаазырадыр бүдүрүлгени тургузар сорулганы салган ажылдап турары солун: ыштаар, дузаар, консервалаар... Аныяк өг-бүлелер Салбак, Айбек Хомушкулар база Орлан, Алдынай Дуганнар хөй мал-маганны өстүрүп турар.

Аргыжылга талазы-биле айтырыг шагда-ла шиитпирлеттинген. Хуу газельдер эмгежок. Олар Тээли, Ак-Довурак арасынга чонну хүннүң-не аргыштырып турар. Бензин айтырыы берге турган. Ол база шиитпирлеттинген. Бензовозту садып алган, ам заправка черин ажыдар деп турар.

Кежээ клубка концерт эгелээриниң мурнунда ооң директору Айлаң Чадамбаевна Монгуш-биле ужуражырымга, кара-хөлчүлерниң идепкейлиин онзалап демдеглевишаан, организастап эрттирип турар хемчеглери-биле таныштырды. Ажыл хайымныг-дыр дээрзи билдине берди. Ынчалза-даа кадрлар чедишпес, аппаратура эргижирээн, көрүкчүлер олурар сандайлар чедишпезин ол чугаалады. Ырак-узак суурже специалистер чалап алыры дыка берге, чүге дизе бир дугаарында, чурттаар оран-сава айтырыы тургустунуп турары билдингир. Бо хонуктарда Кызыл кирип, ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызынга чедип, айтырыг тургузар деп турарын ол чугаалады.

Кайгамчык дыштанылга кежээзинге солун концертти көрүп, танцылап, ойнап хөглээн аныяктар-биле кады мага хандыр дыштандывыс. Чээрби чыл бурунгаар школа доосканнар чаңгыс чер-чурттугларының мурнунга боттарының амыдырал-чуртталгазын таныштырып, чедиишкиннерин илеткеди. Бирги класска хүлээп алган башкызы Нина Айылдааевна Салчакка, доостурган башкызы Наталья Шыыраповна Монгушка болгаш өске-даа башкыларынга тураскаал белектерни сөңнедилер. Оларга өөрүп четтиргенин суурнуң чурттакчылары диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле харыылап турду.

Эртенинде аныяктар каас-чараш Кара-Хөлче агаарлап аъттаныпкан, а мен оларны адааргап артып кагдым. Школа доозукчуларының байырлалдарын чеже көрбээн дээр, бодум-даа чаңгысклассчыларым-биле чыглып чоруур бис. Ынчалза-даа болар дег, бүгү чонун байырладып эрттирип турар доозукчулар ховар деп бодаар мен. Аныяктар, Кара-Хөл ортумак школазының 1989 чылда доозукчуларындан үлегерден алыңар!

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шынның» корр.

Кызыл — Кара-Хөл — Кызыл.

К-Э.К.Кудажының 80 харлаар юбилейин уткуштур

ЧЕЧЕН СӨСТҮҢ ДАРГАНЫ

Сураглыг критик А.К.Калзан лекция номчуп тургаш, Кызыл-Эник Кудажыга хамаарыштыр бир катап мынча дээн: «Бо чогаалчы далаш чок бижиир. Чамдык чогаалчылар чиг, чедир хоюглаттынмаан ажылдарын ном үндүрер черге дораан эккээр. Кудажы ындыг эвес. Чогаалдары чыл-чылы-биле ооң архивинге чыдып турар. Бо чогаалчыдан хөйнү манап болур бис».

К-Э.К. Кудажы баштай-ла шүлүк чогаалынга көстүп кээр. Шүлүктери амыдырал-биле тудуш холбаалыг, чоннуң ажыл-ижи-биле чарылбас. Ол мал-чер ажылының нарын аргаларын, чажыттарын кара дерин төп чорааш, амданын билип алган. Чаа төрээн анай-хураганның думчуун сы тудуп, когурумнуг куу чазын ховуларга тараа тарып өскен.

Элээди чылдарында Кызыл-Эник Кудажыны көрген болза, бир янзы онзагай болуп ылгалыр. Үечергези оолдар, кыстар молдургалар өөредип, шарылар мунуп ойнап-хөглеп турда, ол бедик кырында олурза-ла, олурар: та эш-өөрүн магадап көрүп олурар, та шүлүк, чогаал бижип олурар кижи.

К-Э.К. Кудажы башкы ажылындан улуг чогаалче кирген. Ооң башкылап чораан школалары чедери шаптараазынныг, ырак-узак черлерде боор. Тере-Хөлдүң Кунгуртуг, Бии-Хемнин Хут дээн ышкаш.

«Кызыл-Бөрттүг» деп тоожунуң маадыры – Тыванын билдингир журнализи Хут чурттуг Маады Кара-Тоннуг Кызылга ажылдап-чурттап чораан. Ындыгларның салдары-биле «Ыржым булуң» деп тоожузу бижиттинген деп бодаар мен. Бо тоожу чогаалчыны улуг прозачы кылдыр хевирлээн. А «Ыржым булуңну» үстүкү класстың өөреникчилери хондур-хүнзедир ээлчежип номчуп турганывысты сактыр-дыр мен. «Уйгу чок Улуг-Хемниң Кызыл тому чырыкче үнүп келгенде, Арыскан чурттуг мурнакчы чолаачы аараанынга сылданып, ийи хонук шөлээ дилээн. Эки дээн чолаачызынга кым-даа бүзүрээр болбайн аан, шөлээни бергендир. Чолаачы эр ийи хонукта «Уйгу чок Улуг-Хемниң» Кызыл томун таваар номчуп дооскаш, үш дугаар хүнүнде омак-сергек ажылдап чедип келген дээр чораан.

«Уйгу чок Улуг-Хем» — баштайгы роман-эпопея. К-Э.К. Кудажының чогаадыкчы ажылының шыпшык бедии.Бо чогаалы дээш ол буян-кежиктиг арга-сүмени-даа, аак-даржыктыг сөстерни-даа дыңнап чораан. Үстүкү удуртур органнар кара томда Көгел биле Буянның аразында кайгалдаарының харылзаазы бар, Кудажы чогаалында оорларга ажык орукту берип турар, хөй-ниитиниң мал-маганын канчаар самчыгдаарының дорт оруун айтып берип турар-дыр деп, чогаалды карартыр чылдагаанарны тып турган.

Тере-Хөлге башкылап турда, «Толя Кыргыстың ужуралдары» деп шүлүү «Сылдысчыгашка» парлаттынган. Совет школачының мелегей, мугулайын көргүскен, бүгү эртемнерге ооң багай демдек алганы өөреникчиниң овур-хевиринге окта таарышпас деп шүгүмчүлелге автор таварышкан. Кыргысовичиниң эш-өөрү Кунгуртугже эжинче чагаа чоруткаш, төпке элекке көзүлбезин, чүвениң байдалы нарынын дамчыткан.

К-Э.К.Кудажы улуг баштыңчы мөчээн соонда, 1954 чылда, Кызылга чедип келген. Дидим-даа, чаныш-сыныш-даа чок чогаалчыдыр ийин. Улуг-Хемниң Хайыракан даанга цемент заводу тудар дээш, чазылдыр тепсир деп бааргa, шаа барып келир үениң салгалдарынга кайы хире багай салдар чедирип болурун, ооң чылдагааннарын тайылбырлап, солун-сеткүүлге-даа, удуртур-баштаар черлерже-даа бижээн. Ынчалдыр ол бойдусту кадагалап-хумагалаар хүлээлгезин күүсеткен. Ол үеде долгандыр турар бойдус хүрээлелин ол хевээр арттырар дугайында экологтуг план-даа ажылдаттынып кылдынмаан турган.

К-Э.К.Кудажы – шии чогаалчызы. Ооң шиилери чурт-шинчилел болгаш төөгү материалдарынга даянып бижиттинген. Ынчангаш ону сценага тургузуп турар режиссерга шыңгыы негелделиг. Бир кожуунуң улусчу театры Кудажының «Он бир» деп шиизин белеткеп алгаш, чогаалчыны чалаан-дыр. Автор шиини көргеш, мындыг айтыыг салган: «Кай, ол немец хелемечи кыс Луиза шнапс деп арагазын ижерде салаазы-биле ыдамнааш ижер деп бижээн-дир мен бе?». Хензиг-ле чүүл шииниң утка-шынарын кошкадыптарын ол билир болгаш мыя ону безин эскерип кааны ол ышкажыл.

Кызыл-Эник Кыргысович Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы тургаш, 1980 чылдың август айда Сибирь девискээриниң аныяк чогаалчыларының семинарын Кызылга чыылдырган. Чогум-на ол семинарның соон дарый, 1980 чылдардан бээр, аныяк авторлар тыптып, амгы салгалдың чогаалчылары болуп чорлар ийин.

К-Э.К.Кудажы СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын дооскан. Ол Тыванын Журналистер эвилелин организастап, ооң баштайгы даргазы болган. Ол ажылдап тура, Москвада М.Горький аттыг литература институдунуң бот-өөредилге салбырынче хөй аныяктарны өөредип чоруткан. Чогаалчы Чеди-Хөл кожуунунуң, Кызылда Арат шөлүнүң адын адаан болгаш Тыва Республиканың ыдык ыры «Тоорруктуг долгай Таңдымның» сөзүнүң чаа эдилгезин кылган.

Чогаалчының школа программазынче кирбээн чогаалдарын тускай дептержигеш кылдыр парлааш, школа программазынче киирзе деп саналдыг мен.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Таңды кожуун.

ИЛДЕГИЙ ДУГАЙЫНДА ТООЛЧУРГУ ЧУГАА

(Николай Лугиновтуң «Чиңгис-Хаанның даалгазы-биле» деп романындан эгелер)

(Уланчызы. Эгези № 80 «Шында»).

Ону дыңнап кааш, баштарында сорбулар дээш одуругдан үндүртүпкен ийи дайынчы алгырышкан:

— Бистер база! Бистер база ханглылар бис!

«Мен база улуг ханглы уктуг мен» — деп, Илдэгис боданган, ол Ханайның чеңинден тырткылаарга, оозу анчыгзынып холун чаңгып каан.

Садыгжы кулдарны эргий көөрүн доозуп тура, сорбуларының хайы-биле одуругдан үндүртүпкеннерни, оларның тыныжын хайгааравышаан, холдарынга аар даштар туткаш манадыпкан, үгле ооң соонда олар Ханай-биле адыштарын часкаштырган. Садыгланыышкынының чогумчалыг дооступ турарынга сеткили ханган Ханай бодунуң улуг адыштары-биле Илдэгистиң чиңге мойнундан сегирип алгаш, өске чурттуң садыгжызының мурнунга чедире берген.

— Хүндүлүг садыгжы, силерге бо белек! – деп, ол чугаалаан.

Чес арынныг кижи кирбиктерин өрү көдүргеш, эриннерин чөрбейтипкен. Илдэгис оргазын дорттай туткаш, адаандан өрү Ханайже оон дуза манаанзыг көрүнген. Ханай уламчылаан:

— Ол инек-даш адаанда ыяш өзүмү дег, туразы улуг деп көрбейн көр, хүндүлүг садыгжы. Бурган аңаа угаанныг башты чаяап каан: өзүм өзүп келгеш, ыяш апаар, ооң хөлегезинге эки сүмени, амырдышты үргүлчү көре бээр силер!

— А ол орукка-ла шыдашпайн баар! – деп, чес шырайлыы бүзүрелдиг чугаалаан.

— Чок, дээрги! – деп, Илдэгис дыйылаан. – Чок! Даглыг черниң суу шынаа черниң суун дүрген, даштарны оюп кааптар, чер адаанче чашты бээр, ынчалза-даа улуг хемге каттыжа бээр! Аас-кежиимни кызавайн көр!..

Илдэгистиң мурнунга садыгжы дис кырынга олуруп, бажын чайгаан:

— Кандыг кончуг аас-кежик чоор! Кул болуру?! – Ол база катап чаактарын достайтыр үрдүнүп эгелээн.

— Мен улуг ханглылар уктуг мен: мени садып ал, хомудавас сен! Бичии эник улуг бөрүден шынчы чоор!..

— Хэ! – Чес арынныы хүлүмзүрээн. — Мелегей эвес ханглыдыр сен. Мен сени садып аайн, ам сен хостуг сен, кайнаар күзээр-дир сен, ынаар чору! – Илдэгистиң мурнунга садыгжы узун эвес дуртсыны-биле туруп кээп, чугаа төнген дээрзин билиндирген. Ынчалза-даа Илдэгис ооң мурнунга дискектериниң кырынга кээп дүжүп, чес арынныг өске черниң садыгжызының буттарын куспактапкан.

— Чок, чок, тойон! Бир эвес сен мени кээргээн болзуңза, мээң күзелимни база кээргеп көр: сээң-биле кады ырак Иран черже чоруурун күзеп тур мен!

— Мелегей! Шак бо чырык черде хосталгадан аңгы чүү чүве үнелигил? Бай-шыдал бе? Көңгүс ындыг эвес! Бай болган тудум, бодуң-на байыңның кулу болу бээр сен! Эртем бе? О, чо-о-к! Чок. Хөйну билген тудум, билип турган чүүлүң оон-даа улуг апаар, билири бергедээр... Чугаалап көрем: хосталгадан аңгы чүү чүве үнелиг бооп болурул?

Ынчан Илдэгис адазының даайы кижиниң сөстерин бирден бирээ чок катаптаан:

— Хосталга – ол кижиге херек эвес! Ол чүге-даа херек чок бужар чүвелерге херек! Алдар – байшыдалче база эртемче чүткүлдүң чылдагааны-дыр. Алдар – ол үгле бо черде кижилерниң тейлээшкини эвес, ол Бурганның ээ көрүүшкүнү. Ат-алдар чедип алган кижи Бурганның чаяалгазының көстүрү, илерели-дир!

Кулдар-даа, хостуг кижилер-даа шупту ыыт чок. Эрик кыдыынче чүткүп турган чалгыглар база шимээн чок барган.

— Чоо-ок! – деп, Ханай хенертен алгырган. – Шак бо, шак бо ааспырак чүвени бербес мен!

— Ол саттынган! – деп, чес арынныг садыгжы удурланып, Илдэгистиң бажынга холдарын салып алган. – Бичии өзе бергеш, шындан кайы хире ырак турганын билзин... Хасанның чугаазын сактып чоруңар!

***

Хасанның корабли дорт-ла мурнуу чүкче чорупкан.

Аян-чоруунуң чээрби дугаар хүнүнде Илдэгис шуурган деп чүл, сыык черге ызыртынары деп чүл дээрзин билген, ынчалза-даа корабль үрелбээн, оол дириг арткан. Адак соонда оларның мурнунга, Абесуун далайның өске эриктеринде турар Арраан черлери көстүп келген. Оларны Иранның султаны чагырып турар. Мында эң-не улуг, хостуг эвес садыг-саарылга төвү бар. Бараанныры: дайынчылар болгаш дарганнар, аар ажылдар кылыр кара кулдар болгаш ховар кылыглар кылыр ус-шеверлер, бижээчилер болгаш эртемденнер.

Кажан улуг, шыырак мөөң кулдар эккээрге, садыгжылар оларны эрттирип, бот-боттарындан бараанны былаажып, улаштыр садары-биле он, чээрби кижилерни садып ап турганнар. Ынчалза-даа Хасан далашпаан, ыыт-чугаа болгаш чоостар даажындан, аңгы-аңгы дылдар аразынга база бо-ла үнүп кээр чогуш-үскүлежиишкиннерден ооң арын-шырайы өскерлиш дивээн. Арраанның чагырыкчызы Алпамир биле Хасанның аразында ийи чүс кулдарны дөгерезин садыптар чугаа турган. Хүннүң төнчүзүнде, кажан садып алыкчылар чөгел төткеш чаныпканда, чоок кижилерин эдертип алган база он-он камгалакчылары-биле Алпамир боду чедип келген. Ол кулдарның одуруун эргий көргеш, Хасанче холун сунган:

— Сеңээ бүзүредим!

— Силерниң бүзүрелиңерден аңгы меңээ үнелиг чүве чок! – деп, Хасан изии-биле харыылаан, ооң чес арын-шырайы чырып, мага ханыышкын-биле ышкыштаан.

Алпамир холун өрү көдүрүпкен. Ооң кургаан салааларында аар өртектиг билзектер чайынналып, үнелиг даштар, хуулгаазын чүве дег, кижилерни көжүдүпкен.

Кипчактар! – деп, Алпамир кипчактап чугаалаан. – Кыдыг-уг чок хову черге өскен, хүнге, хатка додуккан чаңгыс чер-чурттуг-ларым! Бурганның чарлыы-биле бо кайгамчык эки чуртка чедип келген-дир силер, бо хүнден эгелээш бодуңарны кулдар деп санаваңар! Бо үеден эгелээш силер – улуг султанның дайынчылары-дыр силер!..

— ... А-а-а-а-а! – деп, күчүлүг чаңгы дег, харыы дыңналган: ол дээрге кулдар турган кижилерниң өөрүп алгырышканы-дыр. Алпамир бичии манап чоруй база катап холун өрү көдүрүпкен, ыржым дүшкен: хостуг силер деп чарлап каан-даа болза, кижилер боттарынга эвес, аңаа хамааржыр апарган.

Кипчактарның ады – алдарлыг ат! – деп, Алпамир алгырган. – Ада-өгбелеривистен дамчып келген шак ол ат-алдарны черле ышкынмаалыңар!

— А-а-а-а-а! – деп, дайынчылар алгырышкан, а Илдэгис бодунуң ээзиниң тонунуң чеңинден тырткылаан, а оозу оолдуң күзелин билип каан. Алпамирге ол чоок-шулай бергеш, кулаанга сымыранган:

— Сеңээ белээм бар... — дээш, Илдэгисти салаалары-биле имнеп кый дээн. – Угаанныы кырган ашак дег, шыдамыы теве дег, чүткүлдүү уязында матпадак куш дег!

Алпамир Илдэгисче элдепсинип, түвексинип көрген. Таарымча чогун билиндирип, думчуун дырыштырган, ынчалза-даа Хасан база катап чугаалаан:

— Дээрде хензиг сылдысты көөрү берге, Алпамир... Мээң көрүнгүр караамга бүзүре!

Алпамир бажын чөпшээрежип чайган, Илдэгистиң салым-чолу шиитпирлеттинген...

... Ол сөөлүнде барып ол чурттуң баштыңчызы болу берген.

Ооң ажы-төлү, ажы-төлүнүң ажы-төлү улуг, күчүлүг аймак болуп өзүп көвүдээн.

Олар үр чылдарда улуг, байшыдалдыг Иран чуртун башкарып турган.

Олар бистиң ынаар чеде бээривиске чедир Иранны башкарып келген.

Күштүг болгаш чаагай сеткилдиг кижиниң ханы ис чок читпес, кажан чаагай сеткилдиг чорук, угаан болгаш салым-чаяанныг чорук улам үнелеттине бээр үелер бо чедип келгени ол. Карацгы дүннүң дээринде чырык сылдыстар, ооң соонда көскү карактарга эңне хензиг сылдыс безин көстү бээр бөлүк сылдыстар база катап чайнап келгеннер.

Орузундан С.КОМБУ очулдурган.

? Айтырыг – харыы ?

КАНДЫГ БАЙДАЛДА БЭЭРИЛ?

«Мен 2007 чылда аварияга таварышкаш, инвалид болдум. Инвалидтерге автотранспорт бээриниң орнунга компенсация кылдыр 100 муң рубль берип турар деп дыңнаваш, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга баарымга, ындыг эрге менде чок болду. Эмчи көргүзүглери дээр бижик база херек. Кымнар компенсацияны алыр эргелигил? Мээң айтырыымга «Шын» солунну дамчыштыр харыылап берип көрүңер.

Александр Донгак,
2-ги бөлүктүң инвалиди.»

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А.С.Хоюгбан ук айтырыгга хамаарыштыр дараазында харыыны берген.

— 2005 чылдың январь 1-ге чедир инвалидтерге халас ийикпе азы чиигелделиг байдалдарга тускай автотранспорт хандырылгазын эмчи көргүзүглеринге даянгаш, Россияның субъектилериниң социал камгалал органнарынга бүрүткеттинген таварылгада, берип болур турган. А социал камгалал органнарынга бүрүткээринге кол документ — эмчи-социал экспертизазы албан чериниң (ооң мурнунда ВТЭК дээр) тыпсып бээри эмчи шынзыдылгазының көргүзүглери.

2004 чылдың август 22-де хүлээп алдынган 122 дугаарлыг федералдыг хоойлу езугаар инвалидтерге автотранспорт хандырылгазын соксаткан. Ооң-биле катай амгы үеде эмчи-социал экспертизаның албан чери эмчи көргүзүглерин тыпсып бербестей берген.

Россия Федерациязының Президентизиниң 2008 чылдың май 6-да «Инвалидтерниң социал камгалалының чамдык айтырыглары» деп 685 дугаарлыг Чарлыы-биле Россияның субъектилериниң социал камгалал органнарынга 2005 чылдың январь 1-ге чедир бүрүткеттинген, ынчалза-даа кандыг-бир чылдагаан-биле база оларның буруузу чокка автотранспорт хандырылгазын азы компенсация албаан инвалидтерге ол хамааржыр.

Ук чарлыктың дайынның хоочуннарынга хамаарышкан кезээ 2008 чылда күүсеттинген. Чоокку үеде 2005 чылдың январь 1-ге чедир бүрүткеткен бүгү инвалидтерге хамаарыштыр чарлык долузу-биле күүсеттинер ужурлуг.

Россияның Кадык камгалал болгаш Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынга кээп турар хомудал бижиктериниң колдуу-ла эмчи көргүзүглери чок, 685 дугаарлыг чарлыктың негелделеринге дүүшпейн турар байдалдыг кижилерге хамаарышкан.

Федералдыг деңнелде Россияның субъектилериниң социал камгалал органнарынга бүрүткеттинмээн, эмчи көргүзүглери чок инвалидтерге автотранспорт азы компенсация акша бээриниң дугайында кандыг-даа хоойлужуткан актылар хүлээп алдынмаан.

Ынчангаш 2005 чылдың январь 1-ге чедир Россияның субъектилериниң социал камгалал органнарынга бүрүткеттинмээн инвалидтерге Россия Федерациязының Президентизиниң 685 дугаарлыг чарлыын езугаар тускай автотранспортка компенсация кылдыр 100 муң рубль тыпсырының эргехоойлуга үндезилеттинген барымдаазы чок болуп турар-дыр.

ХООЧУННАР АКШАЗЫ ДЭЭШ...

«Мен күш-ажылдың хоочуну, пазы харым улгаткан кижи мен. Бо чылдың эгезинден эгелеп «хоочуннар акшазы» деп акшаны алыры шүүттүг чүве болу берди. Кожуун төвүнче ол каш акша дээш чеже-даа чедер, ол баарыңга, чок-даа болгулаар. Ап-даа аарыңга оруктуң аай-дедир хөлезиниңге четсе, чедер. Ол айтырыгны кырганнар бистерге таарымчылыг кылдыр Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы шиитпирлеп берип болбас чүве ирги бе?

Демит-оол Саая.
Барыын-Хемчик кожуун,
Эрги-Барлык суур.»

А.С. Хоюгбан:

— Шынап-ла, сумуларда чурттап турар күш-ажылдың хоочуннарынга ай санының немелде төлевирлерин алырда кожууннар төвү кирип, хөй үе, акша-төгерик чарыгдап турары, эң ылаңгыя бөгүнгү кризис үезиниң амыдыралынга канчап-даа таарышпас байдал-дыр. Мындыг таварылгалар чүгле Барыын-Хемчикке эвес, а өске-даа кожууннарга тургустунуп кээр болза, ону дарый шиитпирлээри — кожууннарның күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелдериниң дорт хүлээлгези.

Чогум мындыг байдалдың тургустунуп келгениниң кол-ла чылдагааны монополисчи федералдыг почта албан чери бодунуң ачы-дуза чедирилгезиниң төлевирин барык үш катап өстүрүпкенинден болганын билир бис. Айтырыгны эдерибиле чазак, яамы деңнелинге сонуургалдыг албан черлери банкылар-биле хуралдарны эрттирип, дугуржулгаларны чоруткан. Байдал чоорту экижиир дээрзинге чигзиниг турбас ужурлуг. Ынчалзадаа чеже-даа үстүкү черлерге дугуржулгалар, сүмележилгелер чоруп турза, сумуларда бөдүүн, хоочун кижилер хилинчектенмес ужурлуг. Ынчангаш сумуларга, аргалыг-ла болза, почта таварыштыр төлевирни арттыргаш, кожуун төптеринде чурттап турар хоочуннарга банкылар-биле дарый дугуржулга кылырын кожуун эргелелдеринге яамы сүмелээн турган. Ынчап кээрге айтырыгның шиитпири колдуунда-ла эргелелдериниң шалыпкын, чогаадыкчы ажылындан хамааржыр дээрзин база катап айтып каайн.

Айлаң МОНГУШ
белеткээн.

ОЗАЛ-ОНДАК КӨВҮДЭЭН

Июль 19-та «Красноярск—Күрүне кызыгаары» М-54 автоорук туң 742 километринге Тойота биле ВАЗ-2101 ийи машина үскүлешкениниң түннелинде, 3 кижи өлген, 7 кижи берттинген. Оларның аразында назы четпес бичии уруглар база бар. Ол-ла хүн Чадаана—Хандагайты аразынга «Хонда-Одиссей» автомашина аңдарылган түннелинде, 3 кижи өлген,3 кижи берттинген. Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунуң дужунда бажыңнар чанынга ийи машина үскүлешкен, ооң түннелинде үш кижи берттинген.

Республика девискээринде орук-транспорт озал-ондаанын көвүдеп турары демдеглеттинген. Бир эвес эрткен чылдың бо үезинде 131 орук-транспорт озал-ондаа болган болза, бо чылын ооң саны 159 четкен, аңаа 338 кижи когараан, 56 кижи өлген, берттинген кижилерниң саны 282 четкен.

ОБЯ-ның Кол эргелелиниң парлалга албаны.

ДУЗАЛАЖЫП КӨРҮҢЕР, ЧОНУМ!

Бистиң ынак, хайыралыг киживис, хөй өөреникчилериниң ынак башкызы чораан, эптиг-ээлдек, кижилерге кем-чими чок, хөглүг-баштак аажылыг, топтуг-томаанныг, ажылгыр-кежээ, улуг-бичии, кожа-хелбээ чонунга дузааргак Владимир Иргитович Самбый-оол 2009 чылдың июнь 23-те орай кежээ Кызыл кожууннуң Колхозная 52 «а» бажыңындан чоогунда киоскилерже бараан садып алыры-биле үнгеш, бо хүннерге чедир ээп келбээн, дилеп чадаштывыс. Кара сагыштыг кижилерге таварышкан деп каразып турар бис. Ол Шуй, Көк-Тей ортумак школаларынга география болгаш социал башкы болуп ажылдап чораан.

«Хөйнүң караа көскү» дижир болгай, чер-сугда-даа бол, эргим киживисти тыварынга дузалажырын чонувустан дилеп тур бис.

Төрелдеринден.

ДЫҢНАДЫГ

Бии-Хем кожууннуң чагыргазының чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының килдизинге Россия Федерациязының хамаатызы **Аянмаа Алексеевна Мага** Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайның Горная кудумчузунда (6 а бажыңның артында) ниити шөлү 1500 дөрбелчин метр чер участогун хууда чурттарга тудуунга чурттакчылыг суурнуң чер участогундан арендага бээриниң дугайында билдириишкинни киирген.

Бии-Хем кожуун чагыргазының чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының килдизи күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле ук информацияны парлап үндүрген хүнден 30 хонуктуң дургузунда билдириишкиннерни болгаш ол билдириишкин талазы-биле бижимел удур саналдарны хүлээп алыр.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң хүндүлүг дуңмавыс, күш-ажылдың хоочуну, беш ургларның эргим, ынак иези, хөй санныг уйнуктарның энерелдиг кырган-авазы **Алефтина Донгаковна НАТПИТ-ООЛ (Дадыяты)** июль 22-де 60 харлаар. Ол Кызыл хоорайга садыг шугумунга үр чылдарда шудургу, кызымак ажылдааш, хөй-хөй шаңнал-макталдарга төлептиг болган. Эргим дуңмавыстың юбилейлиг төрүттүнген хүнүнде байыр чедирип, бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзеп, дараазында каш одуругларны бараалгаттывыс.

Айлар, чылдар эртсе-эртсе,
Алдан чедир шуужа берди,
Ава туржук,кырган-ава
Апарганың бөгүн көрүп,
Өңгүр чечек сөңнеп, сунуп,
Өөрүшкүнү, аас-кежиин,
Кадыкшылың быжыг боорун
Катап-катап күзеп ор бис!

Ажы-төлүң, уйнуктарың
Аразынга омак-хөглүг,
Ам-даа үр-ле чуртта, дуңмай,
Аксың кежии чүгле ында.
Төрел чонуң мурнун орта
Төлептииңни черле салба.
Үнген-кирген чоннуг болуп,
Үргүлчү-ле сергек чору!

Угбазы Вера, честези Маадыр-оол Данзыннар болгаш оларның уруглары.

МАЙДЫР БУРГАННЫҢ «Улуг мөргүлү»

Келир үеде бистиң Чамбы диштке чаларан келир Майдыр бурганның «Улуг моргүлү» июль 25, 26 хүннеринде Чадаана хоорайның «Алдыы-Хүрээзинге» болуп эртерин бүгү чонга чарладывыс.

Алдыы-Хүрээге июль 25-те
10.00, 15.00, 18.00 шактарда «Канчыыр» хуралы;
13.00 шакта Майдыр Бурган эргилдези.
Үстүү-Хүрээниң эрги дуганынга июль-26-да
10.00 шакта «Канчыыр» хуралының уланчызы.

Камбы-Лама эргелели.

Конкурсту чарлап тур

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы профессионал өөредилгениң доозукчуларын ажылга киирер болгаш күш-ажыл рыногунуң мониторинг болгаш прогнозунуң төвүнүң директорунуң хостуг олудунга конкурсту эрттиреринiң дугайында чарлап тур.

Конкурс комиссиязынга дараазында документилерни киирер:

— хууда билдириишкинни;

— бодунуң холунуң үжүү-биле долдурган болгаш адын салган анкета, аңаа чурукту капсырылга кылдыр кожар;

— паспортту азы ону солуп турар документилерниң хоолгазы;

— эргежок чугула профессионал билиин болгаш мергежилин бадыткап турар документилер;

— күш-ажыл дептериниң хоолгазы;

— медицина справказы (ф. №086-У).

Документилерни хүлээп ап турар чери:

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, кабинет №204, телефоннары: 6-11-76, 6-14-92.

Документилерни хүлээп алыр үелери:

бо чарлал парлаттынган хүнден 30 хонуктуң дургузунда ажыл хүннеринде болгаш ажыл шактарында хүлээп алыр.

Конкурсту эрттиреринiң дугайында чарлалды Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының албан-езузунуң сайтызында салган **www tuva –mo. ru**

Күш чок деп санаар

Ак-Довурактың № 2 ортумак школазын доосканының дугайында **Чинчи Хеймер-ооловна ИРГИТКЕ** 2002 чылдың июнь 15-те тывыскан АС 0264865 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

* * *

Чаа-Хөл ортумак школазының 9-ку класын доосканының дугайында **Чойгана Эресовна СЫРБЫКАЙГА** 2009 чылда тывыскан 17 ББ 0016817 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

* * *

Чеди-Хөл кожууннуң Ак-Тал ортумак школазын доосканының дугайында **Артыш Хирлиг-оолович ТЮЛЮШКЕ** 2006 чылдың июнь 15-те тывыскан Б 4090492 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону **күш чок** деп санаар.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyn@tuva.ru (shyn@tuva.ru).
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7350. Чагыг 80. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.